

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМЕНІ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

*СЕРІЯ: Історики Київського університету:
історіографія персоналій*

**ПРОФЕСОР
МАРКО ВАРШАВЧИК**

(до 100-річчя від дня народження)

Монографія

Корсунь-Шевченківський
Видавець І.В.Майдаченко
2018

УДК 929:930.1 М. Варшавчик
ББК 63 М. Варшавчик
В 18

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Дмитрієнко М.Ф.*, доктор історичних наук, професор;
Михальський І.С., доктор історичних наук, професор;
Панакин Г.В., доктор історичних наук, професор

Авторський колектив:

І.Н. Войцехівська (кер.), Л.І. Буряк, А.П. Данилевич,
Я.С. Калакура, Н.А. Коломієць, М.Г. Палієнко, В.В. Патик

Редакційна рада серії:

І.К. Патриляк (голова), Л.В. Іваницька, Я.С. Калакура,
В.П. Капелюшний, В.Ф. Колесник, М.Г. Палієнко,
Т.Ю. Пшеничний, О.О. Сербін, В.Г. Ціватий

Бібліографічне упорядкування

І.І. Тіщенко, Л.Є. Герасименко

В 18 Професор Марко Варшавчик (до 100-річчя від дня народження): монографія / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), Л.І. Буряк, Я.С. Калакура та ін. – Корсунь-Шевченківський: ФОП І.В. Майдаченко, 2018. – 302 с.

ISBN 978-617-7708-07-9

Висвітлено життя та наукову діяльність українського історика, архівіста, документознавця, одного з фундаторів теоретичного джерелознавства в Київському університеті імені Тараса Шевченка Марка Якимовича Варшавчика (1918–2001). Реконструйовано життєвий шлях та творчий доробок ученого, укладено повну бібліографію його наукових праць, презентовано мемуарний та ілюстративно-документальний комплекс матеріалів, що висвітлюють життєдіяльність історика.

Запропоновано переосмислене гуманістичне трактування моделі історико-партійного джерелознавства, закладених та актуалізованих М.Я. Варшавчиком контенту та рецепцій у розробленні теоретико-методологічних засад вітчизняної історичної науки.

ISBN 978-617-7708-07-9

УДК 929:930.1 М. Варшавчик
ББК 63 М. Варшавчик

© Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	5
----------------------------	---

Іван Патриляк, доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

1. НАРИСИ ПРО ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ

МАРКА ВАРШАВЧИКА	7
-------------------------------	---

- ◆ Марко Якимович Варшавчик: постать ученого в історичному вимірі (*Ірина Войцехівська*) 7
- ◆ Теоретик історичного джерелознавства (*Ярослав Калакура*) 38
- ◆ Науковець у контекстах часу: як методологія вивисувалася над ідеологією (*Віктор Котигоренко*) 51
- ◆ Талант полеміста у наукових дискусіях: роздуми над долею інтелектуала (*Лариса Буряк*) 59
- ◆ Неперевершений педагог (*Борис Корольов*) 77
- ◆ Листи М.Я. Варшавчика в особовому архівному фонді С.О. Шмідта в Архіві РАН (*Андрій Мельников*) 85

2. ПАМ'ЯТЬ НАС ОБ'ЄДНАЛА. ПРИГАДУЄМО

- ◆ Він визначив мою наукову долю (*Надія Миронець*) 95
- ◆ Пам'ятні епізоди (*Валерій Солдатенко*) 100
- ◆ Філософія духовності: образ Вченого, який закарбувала пам'ять (*Марина Палієнко*) 106
- ◆ Рубіжна праця новітнього джерелознавства (*Світлана Павленко*) 110
- ◆ Слово одного з останніх учнів професора (*Юрій Ганжуров*) 116

- ◆ Справжній історик – аналітик та джерелознавець
(*Лев Пушкарьов*)..... 120
- ◆ М.Я. Варшавчик – вчений і педагог (*Леонід Гайдуков*) 124

СПОГАДИ РІДНИХ:

- ◆ Спогад про тата (*Ірина Носаченко*) 126
- ◆ Він був мені за батька (*Юрій Носаченко*) 128
- ◆ Про мого дідуся (*Наталія Макаренко*)..... 130

3. ФРАГМЕНТИ СТУДІЙ З НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ 132

- ◆ Про структуру джерелознавчої критики 132
- ◆ Питання логіки історичного дослідження
та історичне джерело..... 150
- ◆ Вибрані статті з довідника
«Джерелознавство історії України»..... 173
- ◆ Рецензія на навчальний посібник
«Специальные исторические дисциплины»..... 189
- ◆ До питання про зміст і структуру
історичного джерелознавства 196

4. ДОДАТКИ 214

- ◆ Визначальні події в житті та творчості історика 214
- ◆ Хронологічний покажчик праць вченого 217
- ◆ Вибіркові публікації про М.Я.Варшавчика
та цитування його праць 242
- ◆ Документи та фотографії 267
- ◆ Іменний покажчик 289
- ◆ Перелік умовних скорочень 301

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Наукове видання, що читач бере до рук, є четвертою книгою видавничої серії «Історики Київського університету: історіографія персоналій», яке ще раз повертає нас до осмислення ролі особистості в історичному процесі, місця окремих неординарних постатей у громадському та науковому житті країни, зокрема вчених, які прислужилися історичній науці та залишили потужну наукову спадщину, що й досі є актуальною та затребуваною.

Особа Марка Варшавчика – визначного українського джерелознавця навіть на тлі високопрофесійного викладацького складу історичного факультету Київського університету 1960–1990-х рр. була фігурою в багатьох вимірах унікальною. Надзвичайно обдарований природою, він усі свої здібності, різнобічні таланти, енциклопедичну обізнаність та інтелект реалізовував на науковій та педагогічній ниві. На обраному ним нелегкому шляху вченого він у будь-який спосіб намагався допомогти молодим перспективним історикам, аспірантам і докторантам факультету знайти своє місце у науці, не загубитися в потоці інформаційного простору, свідомо обрати власні наукові інтереси, опанувати методи дослідження, навчитися працювати з джерелами.

Залишені ним праці, тексти виступів на семінарах і конференціях, конспекти лекційних курсів дають поштовх думці і служать цінним джерелом розуміння складного та неоднозначного періоду радянської доби, за якої ідеологічний контроль за виходом у світ праць з історії, увесь творчий процес гуманітаріїв був під пильним наглядом і цензурою. Це визначило розвиток історичної науки у другій половині ХХ ст., коли довелося працювати Марку Якимовичу. Вміння вести полеміку, відстоювати свої погляди, аргументувати власні думки, робити слушні та логічні висновки – це далеко не всі характерні риси вченого.

Продовжуючи традиції історичної школи Київського університету і володіючи сучасною йому методикою джерелознавчого дослідження, він став першим в Україні розробником одного з новітніх на той час напрямів історичного джерелознавства – історико-партійного, яке й сьогодні розвивається, з урахуванням нової історіографічної ситуації, поглиблюючи

свій предмет дослідження, формуючи нові завдання, принципи та методику. Гідні уваги й розроблені вченим методи критичного аналізу джерел, визначення їхнього змісту та форми, спонукальні мотиви створення, зіставлення з іншими джерелами, що уможливило не лише їхню об'єктивну оцінку, але й систематизацію документної бази, реконструювання сукупного корпусу джерел з визначеної проблематики.

Монографічне дослідження «Професор Марко Варшавчик» складається із чотирьох об'єднаних єдиним концептуальним каркасом розділів, у яких поетапно презентовано життєдіяльність вченого, його творчий шлях, наукові та світоглядні орієнтири, педагогічну та громадську позиції, що, власне, і формує цілісний образ ученого, педагога і людини. Представлений матеріал розташований за проблемно-хронологічним принципом, з акцентом на науковий доробок, спогади колег, друзів, колишніх аспірантів Марка Якимовича, рідних і близьких. Проведено аналіз найбільш прикметних праць вченого, які презентують авторські погляди на розвиток історичного джерелознавства, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін.

Сторіччя науковця не віддаляє, а наближає нас до усвідомлення непересічності постаті М. Варшавчика. Його ідеї, думки, погляди на розвиток історичної науки і зараз реалізуються у працях українських джерелознавців, учнів професора, що свідчить про тяглість та спадкоємність традицій, в яких закарбована пам'ять про нашу історію та її невтомних талановитих діячів.

*Доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету
Іван Патриляк*

* * *

Колектив авторів та редакційна рада видання щиро дякує доньці Марка Якимовича Варшавчика – Ірині Марківні та онуці Наталії за активну допомогу у підготовці книги, за цінні поради та консультації, надані в ході роботи, за збережену пам'ять про батька та дідуся.

1. НАРИСИ ПРО ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ МАРКА ВАРШАВЧИКА

Ірина Войцехівська*

МАРКО ЯКИМОВИЧ ВАРШАВЧИК: ПОСТАТЬ УЧЕНОГО В ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ

**Минуле не мертво.
Воно навіть не минуло**
Вільям Фолкнер
(1897–1962)

Від початків.
П'ять мурів життєвої дороги Марка Варшавчика

1918 рік... В історичній ретроспекції цей період позначений революційними зрушеннями та радикальними змінами у країні. Ключовою з них була українська революція 1917–1921 рр. Руйнувалися старі суспільні структури, знищувалися стани, титули, привілеї та формувалися засади будівництва невідомого досі нового суспільного ладу. Ця доба воєн і революцій була насичена такою кількістю політичних подій, неоднозначних ситуацій та людських вчинків, які й до сьогодні не отримали належного наукового аналізу та оцінки. Події, як у калейдоскопі, змінювали життєву атмосферу, свідомість та

---

* *Войцехівська Ірина Нінелівна* – доктор історичних наук (2000), професор (2001). Випускниця історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1971), працювала лаборантом, асистентом (з 1988), доцентом (з 1994), професором (з 2001) кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. З 2015 р. – професор кафедри історії мистецтв Київського університету. У науковому доробку понад 300 публікацій, зокрема монографії, підручники, навчально-методичні посібники. Член редколегій видань: «Пам'ять століть», «Україна дипломатична», «Вісник Луганського університету. Історичні науки», «Гілея» та ін. Засновник видавничої серії «Історики Київського університету: історіографія персоналій», в якій вийшли друком монографії «Професор В'ячеслав Стрельський» (К., 2010), «Професор Андрій Введенський» (К., 2013), «Професор Володимир Замлинський» (К., 2015). Підготувала 13 аспірантів та докторантів. Нагороджена медаллю 2000-річчя Різдва Христового, відзначена нагрудним знаком «Софія Русова» МОН України.

настрій людей, де панували відчай, нерозуміння, розгубленість, а, інколи, і власна трагедія.

Київська губернія з населенням понад 3 млн. мешканців, а це 12 міст, 111 містечок та близько 7 тисяч малих селищних осередків перебували у вирі військово-політичних та соціальних подій.

Місто Сміла, заснування якого сягає 1542 р., розташоване на мальовничому березі річки Тясмин, входило до Черкаського повіту Київської губернії. Побутувала легенда про те, що немовби в давні часи місцева юна красуня, що жила у селищі Тясмині у лиху годину нападу ворогів на свою землю провела воїнів через важкодоступні болота в тил ворога. Воїни отримали перемогу, а от дівчину не вберегли. Поховали героїню-сміливицю над Тясмином і назвали її Смілою, а містечко Тясмин перейменували на її честь.

І саме тут, 17 грудня 1918 р. в м. Смілі (нині Черкаська обл.) у родині часового майстра Якіма Осиповича (1884–1930 рр.) та Поліни Осипівни (1890–1952 рр.) Варшавчиків народився син Марк, майбутній вчений-історик, український теоретик історичного джерелознавства. Батьки вже виховували доньку Лїду (1910–1973 рр.), і лише через 8 років після її народження з'явився довгоочікуваний син. Батько Марка Якимовича все своє життя прожив у Смілі, був не тільки знаним майстром з ремонту годинників, а й відомим у місті техніком годинникових механізмів. У 25 років він одружився з 19-річною красунею Поліною і прожив з нею щасливе подружнє життя, виховавши доньку Лїду і сина Марка. Після революційних подій 1917–1921 рр. Яким Осипович працював в Райспоживсоюзі в Смілі; його дружина, поки діти були малими, була домогосподаркою, а після смерті чоловіка (1930 р.) працювала медсестрою в лікарні; у 1943 р. вийшла на пенсію і останні роки жила з родиною сина у Києві по вул. Артема, 5.

Лїда (в родині звали Люсею) і Марк з дитинства дружили і турбувалися одне про одного. Сестра на правах старшої захищала брата в усіх дитячих забавах, підтримувала його в підлітковому віці, а в часи війни разом з усією родиною чекала листів з фронту.

Багато клопоту як син, так і донька батькам не завдавали. У 1936 р. Марк закінчив середню школу із Золотою медаллю і в цьому ж році поступив на історичний факультет Київсь-

кого держуніверситету, який закінчив 1941 р. Саме там він зустрів свою долю і кохання на все життя – студентку-однокурсницю Іду, з якою побралися на останньому курсі навчання в університеті і прожили довге щасливе життя, відсвяткувавши Золоте весілля у 1991 р. Іда Марківна Чудновська (1918–1995) народилася в с. Бистрик Ружинського району Житомирської області в багатодітній родині. Окрім неї батьки мали ще двох синів: Абрама (1905–р.см.невід.) та Михайла (1910–р.см.невід.) і доньку Валентину (1916–р.см.невід.). Всіх виростили і вивчили. Абрам в роки війни воював в Радянській армії, мав чин капітана; про Михайла відомостей мало, проте ми знаємо, що він мав робітничу професію і у кінці 1950-х рр. жив у Києві по вул. Гоголя. Сестра Валентина в роки війни працювала на заводі № 215 і померла у 1970-х рр. Батьків Іди Чудновської спіткала жахлива доля – у часи окупації Києва – взимку 1941–1942 рр. вони були розстріляні фашистами в Бабиному Яру...

Іда всі п'ять років війни чекала свого чоловіка з фронту, а коли випадала нагода, то їхала за сотні кілометрів, аби побачити його живим і здоровим. Донька Марка Якимовича – Ірина пригадує, що мама якось їй розповідала, що під час однієї з таких поїздок на фронт, коли до місця зустрічі залишалися десятки метрів і вона вже бігла... на неї накинута велика вівчарка, натренована на ворога, і якби не блискавична реакція бійців, які стояли неподалік, побачення могло і не відбутися.

У роки навчання в університеті Марк Варшавчик був сталінським стипендіатом, ініціатором проведення олімпіад з історії, активним дописувачем факультетської газети і учасником художньої самодіяльності, адже мав такий «м'який» баритон... Студенти жартували: «Коли заспіває Варшавчик на другому поверсі, – чути на третьому».

В студентські роки він опублікував понад 20 статей та нотаток в республіканській газетній періодиці, зокрема декілька з них в газеті «Сталинское племя».

На 5 курсі, у конкурсі на краще наукове дослідження з історії, його праця «Жовтневий політичний страйк і збройна демонстрація у листопаді 1905 р. у Києві» (4 др. арк.) була відзначена як найбільш ґрунтовна і аналітична розвідка, а її автор отримав звання переможця конкурсу. На жаль, текст

праці не зберігся і, як написав сам Марко Якимович в одній із своїх автобіографій, «був втрачений в роки війни».¹

На час закінчення М. Варшавчиком університету, деканом історичного факультету був Кость Федосійович Штеппа, людина як яскравої, так і трагічної долі.² Використовуючи сучасну термінологію, він був блискучим менеджером, опікувався розвитком факультету і переймався долею студентів. Його організаторські здібності сприяли підвищенню статусу історичного факультету серед інших осередків університету, що забезпечило велику кількість бажаючих вчитися «на історика».

Весна і початок літа 1941 р. були щасливими для Марка Варшавчика, адже попереду відкривалися такі можливості... Він мріяв поступити в аспірантуру, займатися науковою і викладацькою діяльністю. Піднімало настрій й те, що у деканаті повідомили, що у нього є всі шанси отримати Червоний диплом, адже наполегливості у навчанні йому не бракувало.

---

¹ Державний архів м. Києва (далі Держархів м. Києва), ф. Р – 346, оп. 5, спр. 73, арк. 17.

² *Штеппа Кость Федосійович* (1896, м. Лохвиця Полтавськ. губ. – 1958, Нью-Йорк, США), доктор історичних наук (1927), професор (1928). Закінчив історико-філологічний факультет Петроградського університету, був учасником Першої світової війни, у 1919–1920 рр. воював спочатку у складі Добровольчої армії Військових сил Півдня Росії генерала Денікіна, а згодом – у російській армії барона Врангеля. У 1922 р. закінчив Ніжинський інститут народної освіти і став одним з перших аспірантів новоствореної Науково-дослідної кафедри історії культури і мови при Ніжинському ІНО по секції античної культури. У 1924 р. захистив промоційну працю (на кшталт сучасної кандидатської дисертації) на тему: «Вчення про демонів в античній і християнській літературі в епоху зародження християнства». 1927 р. захистив докторську дисертацію «Нариси з історії античної й християнської демонології (до питання про походження християнства)». У 1926–1928 рр. був деканом факультету соціального виховання Ніжинського ІНО. У 1930 р. працював викладачем Інституту професійної освіти, що утворився внаслідок реорганізації Київського університету. У 1938–1939 рр. перебував під слідством за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі» та зв'язках з іноземною розвідкою. Дав свідчення і визнав себе винним. Враховуючи його співпрацю зі слідчими органами, його не розстріляли. У 1939 р. після звільнення з тюрми він повернувся у Київський університет. У 1941 р. він не виїхав в евакуацію разом з Київським університетом до м. Кзил-Орда (Казахстан), а був призначений ректором Київського університету на окупованій території. У 1943 р. разом із німецькою армією він виїхав за кордон і більше в Україну не повертався. Вважається одним із засновників Мюнхенського інституту з вивчення історії та культури СРСР. З 1952 р. проживав у США, співпрацював з радіостанцією «Свобода». Помер 1958 р. Похований у США.

Останній іспит був призначений на 23 червня. Отримавши «відмінно», він біг додому з двома новинами: перша – він має Диплом з відзнакою, а друга «радісна» новина – він записався добровольцем на фронт.

Донька Марка Якимовича – Ірина Марківна пригадує, як мама їй розповідала такий факт: «23 червня 1941 р. сидить вона зі своєю сестрою Валею на ганку біля дому і бачить, як швидкими кроками, ледь не бігом, наближається довга, худа постать Марка. Він сяєв. Дівчата на швидкоруч заклалися: Валя вважала, що така радість від отримання Червоного диплому, а Іда – (мабуть відчувала настрій коханого) з не відворотністю сказала: він йде на фронт. І обидві не помилилися. Це були перші справжні чоловічі вчинки молодого хлопця. Так *перший життєвий мур* було підкорено.

Війна

Один день – 22 червня 1941 р. зруйнував юність, знищив надії, посіяв страх і смуток... У червні 1941 р. Марко Варшавчик пішов на фронт і пройшов з боями усю війну до Берліна. Військова біографія майбутнього вченого вражає: 23-літнього випускника вузу після місячної підготовки на курсах політбійців Особливого зведеного полку вже наприкінці липня направили у 5-й кавалерійський корпус Південно-Західного фронту. У жовтні 1941 р. обирають секретарем комсомольського бюро частини 3-го Гвардійського кавалерійського корпусу, а у лютому 1942 р. – політруком ескадрону 6-ї Гвардійської кавалерійської дивізії 3-го кавалерійського корпусу Південно-Західного фронту. З серпня 1942 р. – Марко Варшавчик лектор політвідділу, згодом політрук 3-го Гвардійського кавалерійського корпусу.

З 1941 р. і до кінця війни Марко Варшавчик був на фронті, брав участь у багатьох військових операціях. Зі своїм чотириногим другом Судьбиною у складі кавалерійського ескадрону пройшов сотні кілометрів і дійшов у 1945 р. до Німеччини. Згідно посади та низки обов'язків він побував у багатьох частинах різних фронтів, займався як політично-інформаційною, організаційною роботою, так і патріотичним вихованням бійців на фронті, пояснював перебіг військових подій та міжнародну ситуацію у світі. В різні часи виконував обов'язки редактора корпусної газети, яка була насичена ін-

формацією з фронту, життям в тилу, фактами культурного, духовного та наукового життя в країні.

Марко Варшавчик був нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня (1944 р.), I ступеня (1945 р.) та Орденом Червоної Зірки (1943 р.). Медалями «За оборону Сталінграда» (1943 р.), «За взяття Кенігсбергу» (1945 р.), «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1945 р.). Був поранений (1942 р.) та отримав дві контузії (1941 р. та 1944 р.), проте все витримав і повернувся додому живим. А вдома чекали дружина, сестра, мати, які довгі роки мріяли про зустріч. *Другий мур* було подолано.

Життя повернулося у мирне русло

Ще 1941 р., коли Марко Варшавчик закінчував Київський університет, його було «розподілено» на роботу в Архівне управління МВС УРСР. Війна цьому завадила, проте у травні 1946 р., згідно з направленням, молодий фахівець був прийнятий на посаду вченого секретаря Центрального державного історичного архіву УРСР (м. Київ). Одночасно у 1946–1947 н/р він вступає до аспірантури, яка щойно була відкрита на базі архіву із залученням викладачів кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського університету.³

Особова справа Марка Якимовича Варшавчика, що зберігається в ЦДІАК України з грифом «цілком таємно» розпочинається таким документом: *«Я, гражданин Варшавчик Марк Акимович, состоя на службе или будучи уволенным, настоящим обязуюсь: хранить в строжайшем секрете все сведения и данные о работе органов и войск МВД, ни под каким видом не разглашать их и не делиться ими даже со своими ближайшими родственниками и друзьями. Если я буду заниматься литературой или сценической деятельностью, обязуюсь ни в коем случае не разглашать прямым или косвенным путём, а также в печати (периодической или не периодической), сценариях, литературных и т.п. диспутах и отдельных выступлениях, сведений о работе ВЧК-ОГПУ-МВД в прошлом и настоящем, а в тех случаях, когда вышеуказанные материалы уже в виде рукописей, подготовлены к изданию, не продавать издательствам без согласия на то соответствующих органов*

---

³ Держархів м. Києва, ф. Р – 1246, оп. 13, спр. 31, 32.

*МВД, передавая все перечисленное на предводительный про-
смотр и санкцию вышеуказанных органов.*

*Неисполнение всего вышеизложенного грозит мне
ответственностью по соответствующим статьям Уголов-
ного Кодекса».*

Документ підписано власноруч М.Я. Варшавчиком і да-
товано: 23 травня 1946 р.⁴

Тут є і виписка з наказу № 26 по Центральному держав-
ному історичному архіву УРСР від 23 травня 1946 р., в §1 яко-
го зазначено, що М.Я. Варшавчика зараховано на посаду уче-
ного секретаря з місячним випробувальним терміном⁵ і під-
пис: директор, кандидат історичних наук В.І. Стрельський*.
В майбутньому він відіграє важливу роль у житті Марка Яки-
мовича, і не тільки тому, що вже в 1947 р., коли очолюватиме
кафедру архівознавства в Київському університеті, запросить
на роботу М. Варшавчика викладати два курси: «Метрологію»
та «Хронологію»⁶, а й тому, що згодом вони стануть не тільки
колегами, а й друзями, яких поєднують спільні наукові інте-
реси та педагогічна діяльність в Alma-mater. Принагідно за-
значимо, що збереглися всі протоколи кафедри цього періоду,
де зафіксовано, що на всіх її засіданнях у 1946 та 1947 рр. був
присутній Марко Варшавчик. Навчальні плани та загальні

---

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК
України), ф.2245 – Р, оп. 3, спр. 103, арк. 55.

⁵ Там само, арк. 5.

**Стрельський Вячеслав Ілліч* (1910–1983), доктор історичних наук (1964),
професор (1965), український архівіст, джерелознавець, педагог. Закінчив
Московський історико-архівний інститут (1935), працював старшим науко-
вим співробітником, заступником директора обласного історичного архіву в
м. Миколаєві (1935–1941), завідував кафедрою історії Миколаївського педа-
гогічного інституту (1937-1941). У 1942–1944 – заступник начальника Архі-
вного відділу УНКВС в Омській обл. 1944–1947 – начальник Науково-
методичного відділу Архівного управління НКВС УРСР, директор ЦДІА в
Києві. 1945 – захистив кандидатську дисертацію, 1964 – докторську. З 1945
до 1982 р. очолював кафедру архівознавства та допоміжних історичних
дисциплін КДУ. Виконував обов'язки голови Київської міської організації
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, відповідаль-
ного редактора «Наукових записок Київського університету», члена Коор-
динаційної ради МВССО УРСР, члена спеціалізованих вчених рад по захис-
ту кандидатських та докторських дисертацій та ін. Автор понад 300 науко-
вих праць. Підготував близько 40 кандидатів та докторів історичних наук.
Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1982).

⁶ Держархів м. Києва, ф. Р – 1246, оп. 13, спр. 34.

розрахунки учбових годин з дисциплін кафедри та робочі плани викладачів на 1946–1947 н/р та 1947–1948 н/р засвідчують, що ці два курси читав М. Варшавчик. У 1949 р. прізвище Марка Якимовича зникає з лекційних та навчальних планів. Припускаємо, що це пов'язано з перевантаженням в ЦАУ, де він обіймав одночасно посади вченого секретаря й начальника Науково-видавничого відділу Центрального державного історичного архіву УРСР. На цих посадах він перебуватиме до січня 1952 р., – часу звільнення з архіву у зв'язку з переходом на роботу в Київський педагогічний інститут (нині Національний педагогічний університет ім. Михайла Драгоманова), де за сумісництвом він працював від 1948 р.⁷ Ще одна важлива подія в науковому і професійному житті майбутнього вченого відбувається в ці роки. У 1946 р. він здає кандидатський мінімум і через 2 роки (9 червня 1948 р.) на засіданні вченої ради Інституту історії України АН УРСР захищає дисертацію «3-й Гвардійський кавалерійський Гродненський Червонопрапорний корпус у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.)» і отримує вчену ступінь кандидата історичних наук.⁸ Документ про присвоєння наукового ступеня кандидата історичних наук виданий ВАК СРСР 11 січня 1949 р.⁹ Одним з трьох опонентів по дисертації був доктор історичних наук, професор А.О. Введенський¹⁰, який завідував кафедрою

⁷ Держархів м. Києва, ф. Р – 346, оп. 5, спр. 73, арк. 1.

⁸ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 237.

⁹ Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М.Я. Варшавчика, ПВС – 13, арк. 7.

¹⁰ *Введенський Андрій Олександрович* (1891–1965), доктор історичних наук (1943), професор (1945). Народився в м. Перм (РФ) в сім'ї земського фельдшера. Закінчив факультет суспільних наук Петроградського університету (1920). Захистив кандидатську дисертацію з історії давньоруської адвокатури. Викладав у вузах Петрограда (Ленінграда), Вологди, Вітебська. З 1938 до 1941 рр. – завідувач кафедри історії СРСР Київського державного університету, у 1941–1943 рр. – працює в Уральському університеті (м. Свердловськ), у 1943–1944 рр. – викладач Об'єднаного українського університету в Кзил-Орді (Казахстан). У 1943 р. захистив докторську дисертацію «Нариси з історії вотчини Сроганових XVI–XVII ст.». З 1944 р. – завідувач кафедри історії СРСР Київського університету. З 1951 р. – професор кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського університету. У науковому доробку понад 120 наукових праць. Нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні».

історії СРСР та був знаним вченим на історичному факультеті Київського університету. *Третій мур* взято.

У ці роки відбувається ще одна надважлива/найщаслива подія в родині Варшавчиків: 15 квітня 1947 р. народилася донька Ірина, яка згодом стане гордістю і опорою батьків на все життя. І байдуже, що квартира була замала, а родина велика, адже на той час у двокімнатній квартирі по вулиці Артема, 5 жили Марко Якимович з Ідою Марківною, сестра Марка Якимовича – Лідія Якимівна та мати Поліна Осипівна, – маленьку улюбленицю Іру бавили усі разом, а «місцем зустрічі» слугував великий стіл у центрі кімнати, за яким на вечерю збиралася уся сім'я, а ще приходили сусіди і друзі.

На жаль, важко описати перебіг подій повсякдення, оскільки джерел не залишилося, та й багатьох свідків тих літ уже немає. Мабуть, життя в родині Варшавчиків мало чим відрізнялося від життя інших київських родин кінця 1940-х – початку 1950-х рр., коли країна відбудовувалася, наукові інститути розгортали свою діяльність, конче потрібні були фахівці, грамотні, освічені, працьовиті. З 1952 р. починається новий етап життєвого шляху вченого, пов'язаний із роботою в Київському педагогічному інституті, де він викладав декілька лекційних курсів до вересня 1956 р.

Особова справа за цей період, що зберігається у Держархіві м. Києва (фонд Київського педінституту) уміщує основні документи, які характеризують навчальну та наукову діяльність Марка Варшавчика¹¹. Заява на ім'я директора Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького П.Р.Чамати¹² з проханням зарахувати його на посаду старшого викладача по кафедрі марксизму-ленінізму датується ще 30.VIII. 1948 р., коли він працював з погодинною оплатою¹³.

---

¹¹ Держархів м. Києва, ф. Р – 346, оп. 5, спр. 73, 18 арк.

¹² Чамата Павло Романович (1898-1969), кандидат філософських наук, відомий український психолог та педагог. 1930 р. закінчив факультет соціального виховання Київського інституту народної освіти. Працював учителем, був директором школи. Захистив кандидатську дисертацію з психології. З 1937 р. за сумісництвом працював доцентом кафедри психології в Київському педагогічному інституті ім. О.М. Горького. Пізніше був проректором з наукової роботи. У 1943–1945 рр. – директор Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР; 1947–1951 рр. – директор Київського педагогічного інституту. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та багатьма медалями.

¹³ Держархів м. Києва, ф. Р – 346, оп. 5, спр. 73, арк. 1.

Справа зберігає усі традиційні документи: листок з обліку кадрів, копію диплому, список наукових праць, виписки з наказів тощо. У вересні 1956 р. він пише заяву про звільнення «у зв'язку з переходом на роботу в інший вуз».¹⁴ Закінчується справа переліком наукових праць як у рукописному варіанті з підписом Марка Якимовича, так і машинописі.

Проте, важливо наголосити, що доля Марка Варшавчика тісно пов'язана з Київським університетом, і навіть в ті роки, коли він працював в ЦДІА м. Києва та Київському педінституті, – його зв'язки не переривалися, а думки і мрії постійно поверталися до величного Червоного корпусу, який асоціювався у молодого дослідника не тільки з вищою освітою, культурою, науковою та педагогічною діяльністю, а й з перспективою самовдосконалення та кар'єрним ростом. Документи особової справи вченого, що зберігаються в архіві Київського університету¹⁵, його робочі та індивідуальні програми курсів лекцій, звіти та плани наукової, організаційної та навчально-методичної роботи¹⁶, конспекти лекцій¹⁷, тематика доповідей на конференціях та науково-методичних семінарах свідчать про активну життєву та наукову позицію, вірність обраним інтересам, постійне підвищення фахового рівня, що знайшло відображення у лекційній діяльності та наукових публікаціях.

Київський університет і Марко Варшавчик

У січні 1957 р. історик звільнився з Київського педінституту і подав заяву на ім'я директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті¹⁸ К.К.Дубини¹⁹ з проханням зарахувати його на по-

¹⁴ Держархів м. Києва, ф. Р – 346, оп. 5, спр. 73, арк. 11.

¹⁵ Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М.Я. Варшавчика, ПВС – 13, 101 арк.

¹⁶ Особистий архів І.Н. Войцехівської. Тека «Програми курсів лекцій та навчальні плани», арк. 9, 10, 10 зв., 11, 11 зв., 12, 13, 14.

¹⁷ Там само. Тека «Конспекти лекцій», арк. 52–69.

¹⁸ Інститут підвищення кваліфікації (ІПК) викладачів марксизму-ленінізму при Київському держуніверситеті ім. Т.Г. Шевченка був відкритий згідно розпорядження Ради Міністрів СРСР № 9511-р від 18 червня 1949 р. і наказу Міністерства вищої освіти СРСР. Щорічно в Інститут зараховували 50 осіб. Початок занять – 1 вересня. Термін навчання 1 рік. За цей рік слухачам надавалося право здати кандидатські іспити і захистити дисертацію. Спершу інститут працював у складі двох відділів: 1) відділ з підготовки і здачі кандидатських іспитів; 2) відділ дисертантів. Розпорядженням РМ №16724 від

саду доцента кафедри історії КПРС. Наказ ректора акад. І.Т. Швеця²⁰ № 209 від 6 березня 1957 р. зафіксував наступне: «Варшавчика Марка Якимовича зарахувати на 0,5 ставки доцента кафедри історії КПРС при ПК з 01.02.1957 р. з окладом

---

18 жовтня 1950 р. і наказ МВССО СРСР № 624/в від 28 жовтня 1950 року в Інституті були засновані кафедри: марксизму-ленінізму (з 1956 р. кафедра історії КПРС), політекономії і філософії. Була також створена і вчена рада. У 1955 р. назва Інституту була змінена. ПК отримав назву: Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т.Г. Шевченка. Прийом студентів (300 осіб) відбувався двічі на рік: у лютому (150 осіб) та вересні (150 осіб). Станом на вересень 1966 р. в структурі ПК було чотири кафедри: історії КПРС, наукового комунізму, політекономії, філософії. У 1986–1990 рр. інститут виступив координатором Всесоюзної цільової комплексної програми «Вдосконалення викладання суспільних наук». У березні 1991 р. за рішенням МВССО України було накреслено заходи щодо перебудови ПК. Найважливішим завданням колективу стало забезпечення реалізації у вузах нової концепції викладання гуманітарних та соціально-політичних наук. У зв'язку із частковою зміною профілю ПК суспільних наук було перейменовано на ПК викладачів гуманітарних наук. Згодом Інститут отримав назву ПК викладачів вищої школи. З 1994 р. завдяки реорганізації декількох структурних підрозділів було прийняте рішення про створення Інституту післядипломної освіти (ІПО) Київського університету імені Тараса Шевченка. На сьогодні ІПО здійснює перепідготовку (заочна форма навчання) за спеціальностями: «Право», «Психологія», «Туризм», «Менеджмент», «Фінанси, банківська справа та страхування», «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», «Міжнародне право», «Міжнародні економічні відносини».

¹⁹ *Дубина Кузьма Кіндратович* (1906–1967), доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки УРСР. У 1956–1964 рр. – директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті, у 1964–1967 рр. – директор Інституту історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАН України). У 1964–1967 рр. був головою вченої ради ПК, членом вченої ради Київського університету, головним редактором «Українського історичного журналу» та членом редколегій багатьох тогочасних часописів. Очолював правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Підготував 18 кандидатів історичних наук. Був нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного прапора, «Знак Пошани» та медалями.

²⁰ *Швець Іван Трохимович* (1901–1983), доктор технічних наук, професор, дійсний член АН УРСР (з 1950 р.), академік, Заслужений діяч науки і техніки УРСР (1959 р.) Депутат Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Заступник голови Верховної Ради УРСР у 1967–1971 рр. У 1927 р. закінчив Київський індустріальний інститут. Працював у вищих навчальних закладах Києва, зокрема у Київському політехнічному інституті. У 1941–1947 рр. – директор Інституту енергетики АН УРСР, 1947–1952 та 1954–1955 рр. – директор Інституту теплоенергетики АН УРСР. У 1955–1970 рр. – ректор Київського університету. Був нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом «Знак Пошани», двома орденами Трудового Червоного Прапора та багатьма медалями.

1600 крб. на місяць»²¹, а вже з вересня 1957 р. він був переведений на повну ставку. У жовтні цього ж року його було призначено вченим секретарем ІПК, що свідчило про неабиякий авторитет ученого серед колег по інституту.

З початку 1960-х рр. М. Варшавчик стає одним з активних членів-організаторів щорічних міжвузівських конференцій з питань методики викладання суспільних наук у вищій школі. Ця діяльність була відзначена Міністром ВССО СРСР В. Єлютіним, який у своєму наказі №1637 від 15.11.1961 р. «Про заохочення працівників, що брали активну участь у підготовці та проведенні міжвузівської конференції з питань методики викладання суспільних наук», що відбулася в м. Києві 2–5 жовтня 1961 р. відмітив наступне: а) за активну діяльність у проведенні конференції оголосити подяку: доценту Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті, ученому секретарю Оргкомітету М.Я. Варшавчику;

б) Міністру ВССО УРСР Дяденкову вирішити питання щодо преміювання М.Я. Варшавчика.²²

Одночасно з роботою в ІПК у першій половині 1960-х рр. Марко Якимович читав лекції і на кафедрі історії КПРС історико-філософського факультету, яку тоді очолював проф. О.А. Бородін²³.

У лютому – червні 1964 р. М.Я. Варшавчик протягом 5-ти місяців був на стажуванні в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова, що було зафіксовано

---

²¹ Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М.Я. Варшавчика, ПВС – 13, арк. 11.

²² Там само, арк. 15.

²³ *Бородін Олексій Артемович* (1908–1995), доктор історичних наук (1967), професор, Заслужений діяч науки УРСР (1968). Випускник Харківського Комуністичного університету ім. Артема (1933–1936); аспірант інституту Червоної професури, з 1937 – завідувач сектором культури РНК УРСР. У 1940–1941 рр. викладав історію на курсах керівних кадрів при Київському Союзі кооператорів. У 1941–1942 рр. очолював кафедру марксизму-ленінізму Куп'янського педагогічного інституту. Протягом 1942–1944 рр. – директор Тугунського педагогічного інституту (Іркутська обл.). З жовтня 1944 р. викладач історії ВКП(б) в республіканській партійній школі та Київському університеті. З цього часу на педагогічній роботі. 1948 р. захистив кандидатську дисертацію, з листопада 1948 р. до 1952 р. – декан історичного факультету, завідувач кафедри історії КПРС історичного факультету (1957–1979). У 1980–1989 рр. – професор цієї кафедри.

у наказі МВССО СРСР № 17 від 21.01.1964 р.²⁴ Цей час він плідно використав для роботи в бібліотеках та архівах.

Вже на середину 1960-х рр. кількість наукових публікацій вченого сягнула понад 40 позицій, серед яких дослідження, надруковані в «Щорічнику» Київського державного університету, «Українському історичному журналі», часописі «Исторический архив», журналі «Комуніст України», «Вопросы истории КПСС» тощо. Привертає увагу розділ у брошурі «Вопросы методики преподавания истории КПСС», де йдеться про методи і логіку в історичних дослідженнях, аналітичну критику історико-партійних документів, їхню класифікацію та використання в наукових працях. У статті «Питання логіки історичного дослідження та історичне джерело»,²⁵ автор зупиняється на низці важливих та суперечливих у наукових колах питаннях:

а) етапності історичного дослідження, а саме процесу вирішення поставленої проблеми: упорядкування фактичних знань; формування теорії досліджуваного предмету; узагальнення висновків. Вчений виводить формулу «порядку» історичного дослідження: проблема – факт – система;

б) місці історичного джерела в наукових дослідженнях;

в) трактуванні поняття «факт» в джерелознавстві;

г) інтерпретації та розрізненні факту-події та факту-знання;

д) поділу джерел на залишки та традиції;

е) утворенні сукупності фактів як наукового фактичного знання.

М.Я. Варшавчик підкреслює, що критерієм істини в історіографії є суспільно-історична практика людей, їхня діяльність.

1966 р. вийшла друком стаття «Принципи відбору історико-партійних джерел», в якій предметно зафіксовано позицію вченого, актуалізовану в енциклопедичних статтях, які опубліковані в «УРЕ» та «РЕІУ». А роком пізніше з'являється видання «Предмет і завдання джерелознавства історії КПРС. Вступ до історико-партійного джерелознавства»,²⁶ яке власне і стало тією працею, яка презентувала вченого як історика-

---

²⁴ Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М.Я. Варшавчика, ПВС – 13, арк. 18.

²⁵ *Варшавчик М.А.* Вопросы логики исторического исследования и исторический источник // Вопросы истории. – 1968. – № 10. – С. 76–89.

²⁶ *Варшавчик М.А.* Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. Введение в историко-партийное источниковедение. – М.: Высшая школа, 1967. – 180 с.

джерелознавця, зокрема дослідника історико-партійних джерел та одного з найбільш талановитих радянських вчених.

У 1970 р. на засіданні вченої ради Інституту історії партії при ЦК КП України Марко Варшавчик захистив докторську дисертацію «Основи джерелознавства історії КПРС». Офіційними опонентами виступили відомі вчені, доктори історичних наук, професори Л.М. Спірін, В.І. Стрельський, М.В. Черненко. Отже, *четвертий мур* було подолано.

Текст автореферату²⁷ дисертації, представленої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук дає уявлення про основний зміст та структуру роботи, яка складається зі вступу, п'яти розділів, які об'єднані у дві частини, висновків і списку використаних джерел та літератури. Саме в авторефераті викладено авторське визначення джерелознавства як «спеціальної галузі історичних знань, науки про історичні джерела, теорії і практики їх використання в історичних дослідженнях»²⁸. Там вперше наводиться запропонована та упорядкована М.Я. Варшавчиком схема «Структури історичного джерелознавства»²⁹, яка згодом буде представлена і в його підручниках,³⁰ і в лекційному матеріалі; дається визначення низки понять з обсягу теоретичного джерелознавства, які, без перебільшення, увійшли в аналіз теоретико-методологічних основ джерелознавства, класифікації і критики джерел; вони «живуть» і в сучасній навчальній літературі, використовуються початкуючими та досвідченими фахівцями. До цих понять слід віднести визначення історичного джерела як «пам'ятки минулого, що виникла як продукт відповідних суспільних відносин і відображає будь-яку сферу людської діяльності»³¹; предмета джерелознавства «як закономірностей виникнення історичних джерел і відображення в них об'єктивного історичного процесу»,³² класифікаційні схеми історико-партійних

---

²⁷ *Варшавчик М.А.* Основы источниковедения истории КПСС. – Автореф. дис.... докт. истор. наук. – К., 1970. – 51 с.

²⁸ Там само. – С. 9.

²⁹ Там само. – С. 10.

³⁰ *Варшавчик М.А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – К.: «Вища школа», 1984. – С. 97.

³¹ *Варшавчик М.А.* Основы источниковедения истории КПСС. – Автореф. дис.... докт. истор. наук. – К., 1970. – С.15.

³² Там само. – С. 16.

джерел³³; завдання джерелознавчої критики тощо. Друга частина дисертації складається з 2-х розділів і присвячена аналізу основних груп джерел і їхнього наукового використання. Йдеться про твори діячів партії, документи партійних та громадських організацій, періодичні видання, документи особового походження, дані конкретних соціальних досліджень. Увага приділяється і неписемним джерелам: аудіовізуальним документам, зокрема вивченню кінострічки, фотографії та звукозапису. Їх значення дисертант вбачав «не тільки в ілюстративності, наглядності а й наявності в них додаткової фактичної інформації, інколи унікальної».³⁴

У висновках спершу автор докладно підсумовує сучасний йому стан розвитку історико-партійного джерелознавства та визначає актуальні завдання подальшого розроблення визначеної проблеми. Він пише, що розроблення як теоретичних проблем джерелознавства, так і власне прикладних досліджень вимагають постійного росту кваліфікації вчених, особливо молоді, подолання нерозуміння та недооцінки значення джерелознавчих знань та джерелознавчого досвіду ...³⁵.

Невдовзі після захисту дисертації, на початку 1971 р. вчений був переобраний за конкурсом на посаду професора кафедри історії КПРС. Наказ по ІПК підписано директором М.Р. Донієм.³⁶ У липні 1972 р. Марко Варшавчик отримав диплом доктора історичних наук (МИТ № 001379, рішенням

---

³³ *Варшавчик М.А.* Основы источниковедения истории КПСС. – Автореф. дис.... докт. истор. наук. – К., 1970. – С. 20–23.

³⁴ Там само. – С. 46.

³⁵ Там само. – С. 50.

³⁶ *Доній Микола Романович* (1910–1975), український історик, археограф, педагог. Закінчив Одеський інститут соціального виховання (1932 р.). У 1932–1940 рр. – викладач філософії в Донецькій вищій сільськогосподарській комуністичній школі і Металургійному інституті в Маріуполі; у 1938–1941 рр. – викладав історію КПРС у вузах Києва; з 1937 р. працював в апараті Наркомату освіти УРСР, інспектор-методист управління вищої школи. У 1949 р. захистив кандидатську дисертацію і обійняв посаду завідувача кафедри основ марксизму-ленінізму Київського педагогічного інституту. У 1954–1964 рр. заступник директора з наукової роботи, директор Інституту історії партії при ЦК КП України. З 1964 р. – ректор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті. Підготував 16 кандидатів історичних наук. У науковому доробку понад 60 опублікованих праць. З 1957 р. був членом редколегії «Українського історичного журналу». Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни I ступеня та багатьма медалями.

ВАК СРСР від 14 квітня 1972 р., протокол № 23).³⁷ З цього часу і до червня 1992 р. вчений обіймав посаду професора кафедри історії КПРС ІПК викладачів суспільних наук при Київському університеті. За цей період його науковий доробок поповнився низкою вагомих фундаментальних видань, які стали настільними книгами джерелознавців країни. Це підручники та брошури, статті у профільній періодиці, рецензії на нові дослідження колег тощо. 1970-і роки позначились найбільшою активністю вченого на науковій ниві, дружбою та співпрацею з колегами-джерелознавцями з Ростова-на-Дону, Дніпропетровська, Москви.

Після виходу у світ ґрунтовної монографії О.П.Пронштейна³⁸ «Методика исторического источниковедения»³⁹ – проблема, що цікавила і Марка Якимовича, останній у своєму листі до автора книги, оцінюючи рівень наукового дослідження вченого, писав: «Спасибо преогромное за книгу! Получил и сразу же прихватился к ней. От души поздравляю Вас с её выходом! Она, несомненно, относится к не слишком большому числу книг, которые надолго и напрочно входят в фонд настоящей науки. Очень много материала и очень много мыс-

---

³⁷ Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М.Я. Варшавчика, ПВС – 13, арк. 32.

³⁸ *Пронштейн Александр Павлович* (1919–1998), доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки РСФСР. Закінчив історичний факультет Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова (1941). У роки Другої світової війни пройшов шлях від Москви до Праги, від посади командира військово-інженерного взводу до заступника начальника штабу полку. Після демобілізації з армії навчався в аспірантурі Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова під керівництвом академіка М.М. Тихомирова, де захистив кандидатську дисертацію на тему «Великий Новгород у XVI ст.». Завідував кафедрою і викладав у Ростовському державному університеті (нині – Південний федеральний університет). У 1971 р. опублікував монографію «Методика історичного дослідження», яка була визнана підручником для вищих навчальних закладів за спеціальністю «історія». Виступив ініціатором створення у Ростовському державному університеті кафедри джерелознавства історії СРСР та допоміжних історичних дисциплін. Автор багатьох індивідуальних і колективних монографій, підручників, статей. Коло наукових інтересів: історія Росії, Дону, Кавказу, історія донського козацтва, джерелознавство, теорія та методика історичного дослідження.

³⁹ *Пронштейн А.П.* Методика исторического источниковедения. Уч. пос. для истор. ф-тов ун-тов и пед. ин-тов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Ростов-на-Дону: изд-во Ростовск. ун-та, 1976. – 480 с.

ли... Если рисунок на суперобложке имеет историографический смысл, то Вы в битве с «неразумными хозарами» одержали полную и чистую победу, за что хвала Вам и честь!».⁴⁰ Принагідно зазначимо, що у монографії неодноразово цитуються праці М. Варшавчика, зокрема у контексті розробки методологічних проблем джерелознавства, оцінки об'єктивності та достовірності джерела, логіки історичного дослідження. О.П. Пронштейн посилається на праці Марка Якимовича, в яких йдеться про змістове насичення джерела, визначається ступінь його адекватності висвітлюваним питанням, відношення автора до джерела тощо. У розділі навчального посібника про завдання евристики (виявлення джерел) О.П. Пронштейн наводить позиції багатьох тогочасних джерелознавців, зокрема В.І. Стрельського та М.Я. Варшавчика, які дотримувалися думки про можливість застосування вибіркового методу при дослідженні джерел⁴¹. Треба сказати, що і сьогодні автори дисертаційних та монографічних досліджень, де є розділи з теорії та методики джерелознавства не обходять увагою його праці, хоча в останні десятиріччя і вийшло друком чимало довідкових та енциклопедичних видань, де фігурують такі гасла як «класифікація джерел», «предмет та об'єкт дослідження», «методологія історії», «критика джерел» тощо⁴². Попри їхнє сучасне визначення, розробки М. Варшавчика не втратили своєї актуальності, відрізняються вдумливим, аналітичним авторським підходом до трактування та тлумачення понять та термінів.

У 1978 р. до 60-річчя від дня народження Марка Якимовича та за отримані досягнення в науковій та навчально-

---

⁴⁰ Швайба Н.І. Епістолярна спадщина О.П. Пронштейна: листи істориків з України // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – 2013. – Вип. 10. – С. 98.

⁴¹ Пронштейн А.П. Методика исторического источниковедения. Уч. пос. для истор. ф-тов ун-тов и пед. ин-тов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Ростов-на-Дону: изд-во Ростовск. ун-та, 1976. – СС. 6, 20, 22, 389, 421 та ін.

⁴² Історична наука: Термінологічний і понятійний довідник. Навч. пос. для студ. вищ. навч. закладів. – К.: «Вища школа», 2002. – 430 с.; Історичне джерелознавство. Підручник / Я.С. Калакура (кер. авт. кол.), І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов, С.Ф. Павленко та ін. – К.: «Либідь», 2002. – 486 с.; Історія в термінах і поняттях. Довідник. Навч. пос. / За заг. ред. Т.В. Орлової. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – 732 с.; Історичне джерелознавство. Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Либідь, 2017. – 512 с. та ін.

виховній діяльності, вчений був нагороджений Грамотою МВССО УРСР. З цієї ж нагоди по ІПК був виданий наказ № 127 від 15 грудня 1978 р. за підписом директора інституту А.Т. Нелепа⁴³ наступного змісту: «За багаторічну плодотворну науково-педагогічну та виховну роботу з підготовки висококваліфікованих кадрів викладачів суспільних наук та у зв'язку з 60-літтям від дня народження – Варшавчику Марку Якимовичу оголосити

П О Д Я К У».⁴⁴ (так у тексті – *І.В.*)

У 1981 та 1986 рр. Марко Якимович проходив черговий конкурс переобрання на новий 5-річний термін, про що свідчить низка документів особової справи вченого, зокрема виписка з протоколу № 15 засідання кафедри історії КІРС ІПК при КДУ та протокол № 16 від 25 березня 1986 р., підписані завідувачем кафедри проф. П.М. Шморгуном,⁴⁵ список публікацій

---

⁴³ *Нелеп Анатолій Тарасович* (1923–1984), доктор історичних наук, професор. У 1954 р. закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. У 1958 р. захистив кандидатську, а 1973 р. – докторську дисертацію. Протягом 1962–1984 рр. працював на посадах доцента, професора кафедри гуманітарних наук. Викладав нормативні та спеціальні курси: «Філософія», «Методика викладання філософії», «Теоретичні проблеми філософії». У 1975–1984 рр. директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Брав участь у Другій світовій війні. Нагороджений орденом Червоної Зірки, орденом Трудового Червоного прапора, медаллю «За відвагу» та іншими державними відзнаками.

⁴⁴ Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М.Я. Варшавчика, ПВС – 13, арк. 52.

⁴⁵ *Шморгун Петро Михайлович* (1921–1997), доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки УРСР (1980). У 1938 р. закінчив Уманське педагогічне училище, згодом історичний факультет Одеського педагогічного інституту. 1951 р. – закінчив аспірантуру і захистив кандидатську дисертацію «Ради робітничих депутатів на Україні у 1905 р.» і отримав посаду старшого наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК КПУ. У 1965 р. захистив докторську дисертацію «Більшовицькі організації України в революції 1905–1907 рр.». Був заступником головного редактора «Українського історичного журналу» (1962–1965, 1967–1968 рр.). З 1966 р. – професор кафедри історії КІРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті. У 1970–1988 рр. – завідувач кафедри історії КІРС ІПК. 1992–1994 рр. – працював на посаді професора кафедри історії для гуманітарних факультетів та кафедри архівознавства історичного факультету Київського університету. Автор понад 350 наукових праць. Підготував близько 20 кандидатів історичних наук. Учасник Другої світової війни, нагороджений медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» та ін.

вченого, його звіти⁴⁶, висновок комісії по заміщенню посад професорсько-викладацького складу Київського університету, підписаний Головою комісії проф. Я.С. Калакурою⁴⁷ та ін.

25 лютого 1987 р. за рекомендацією кафедри та директора ІПК Б.І. Корольова було надіслано листа на ім'я ректора університету В.В. Скопенка⁴⁸ з проханням рекомендувати кандидатуру Марка Якимовича Варшавчика на присвоєння почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки Української РСР», яке він і отримав у цьому ж році⁴⁹. *П'ятий мур* взято.

У 1988 р. колеги урочисто відзначили 70-річчя від дня народження М.Я. Варшавчика. До цієї події професор був нагороджений Почесною грамотою МВССО УРСР. У цей час він читав курси лекцій ще і на кафедрі архівознавства та джерелознавства, яку тоді очолював В.О. Замлинський⁵⁰.

---

⁴⁶ Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М.Я. Варшавчика, ПВС – 13, арк. 41–51, 64–66.

⁴⁷ Там само, арк. 69.

⁴⁸ *Скопенко Віктор Васильович* (1935–2010), доктор хімічних наук, професор, академік НАНУ (1988) та академік АПН України (1992), Заслужений діяч науки і техніки України (1991), Герой України (1999 р.). Закінчив хімічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1958), працював асистентом, старшим викладачем, доцентом, професором, а з 1977 р. – завідувачем кафедри неорганічної хімії. 1975–1985 рр. – проректор Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, у 1985–2008 рр. – ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Почесний доктор Ягеллонського університету (Польща), Братиславського університету (Словаччина), Цзінського Університету (КНР) та ін. Був народним депутатом України 4-го скликання. Автор та співавтор понад 350 наукових праць, зокрема 15 монографій і підручників, 30 винаходів, 50 авторських свідоцтв. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, князя Ярослава Мудрого V ст., святого рівноапостольного князя Володимира, «За заслуги» I, II та III ступенів та ін. Має Золоту медаль імені В.І.Вернадського НАН України. Лауреат Державних премій України в галузі науки і техніки (1990, 1995), премії імені Л.В. Писаржевського НАНУ (1989). Почесний громадянин міста Києва.

⁴⁹ Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М.Я. Варшавчика, ПВС – 13, арк. 73.

⁵⁰ *Замлинський Володимир Олександрович* (1930–1993 рр.), доктор історичних наук (1979), професор (1985), член Спілки журналістів СРСР (з 1961 р.). Випускник Московського історико-архівного інституту (1964). Завідував партійним архівом Волинського обкому КП України (м. Луцьк, 1960–1968 рр.), у 1969–1982 рр. – старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту історії партії при ЦК КПУ, заступник головного редактора «Українського історичного журналу» (1975–1981 рр.). У 1982–1993 обіймав посаду завідувача кафедри архівознавства та джерелознавства (сучасна

Знаковою подією цих років стало відновлення державної незалежності України, яку схвально зустрів і Марко Якимович. Він, як ніхто інший з тогочасних істориків, усвідомлював масштаби нових завдань, які постали перед вченими у зв'язку з необхідністю створення наукової історії України на основі нової методології і оновленої джерельної бази.

У червні 1991 р. М.Я. Варшавчик подав заяву на звільнення з ІПК у зв'язку із закінченням терміну контракту та виходом на пенсію.⁵¹ Проте з пенсією його попросили зачекати і термін роботи було подовжено ще на рік.⁵²

Наприкінці серпня 1992 р. на ім'я ректора Університету В.В. Скопенка Марко Варшавчик подав заяву з проханням зарахувати його на посаду професора кафедри архівознавства та джерелознавства історичного факультету. Заяву підтримав декан А.Г. Слюсаренко⁵³. Наказ, підписаний проректором Л.В. Губерським⁵⁴ свідчить про те, що прохання професора

назва – архівознавства та спеціальних галузей історичної науки) історичного факультету Київського університету. Був членом Наукової ради з проблем історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при АН УРСР, відповідальним секретарем «Вісника Київського університету. Історичні науки», головою Експертної ради секції історії при МВССО УРСР, членом правління Всеукраїнської спілки краєзнавців тощо. У науковому доробку близько 450 опублікованих праць. Підготував 12 кандидатів наук. Нагороджений нагрудним знаком «Відмінник народної освіти» (1980).

⁵¹ Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа М.Я. Варшавчика, ПВС – 13, арк. 84.

⁵² Там само. – арк. 85.

⁵³ *Слюсаренко Анатолій Гнатович* – доктор історичних наук (1982), професор (1983), академік НАПН України. Заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Заслужений працівник освіти України. Випускник історичного факультету Київського університету ім. Т.Г. Шевченка (1966 р.). З цього часу в університеті: завідувач навчального кабінету історії, асистент, доцент, професор. З 1983 р. – завідувач кафедри історії СРСР, а з 1992 р. – новітньої історії України. У 1988–2003 – декан історичного факультету Київського університету. Протягом 1980–2000 рр. очолював Науково-методичну комісію з історії при Міністерстві освіти і науки України, голова спеціалізованої вченої ради історичного факультету по захисту кандидатських і докторських дисертацій. Автор близько 150 наукових та навчально-методичних праць, зокрема понад 25 монографічних досліджень. Під його керівництвом захищено близько 40 кандидатських та докторських дисертацій. Нагороджений орденами «Знак Пошани», «За заслуги» I, II та III ступенів, медалями.

⁵⁴ *Губерський Леонід Васильович* – доктор філософських наук (1992), професор (1989), академік НАН України (2003), академік НАПН України (2010),

задовольнили. До липня 1996 р. він працював на кафедрі архівознавства. Ці останні роки творчої викладацької праці вченого позначилися новим сплеском та активізацією наукової діяльності. Під його керівництвом викладачі кафедри почали готувати термінологічно-понятійний довідник з історії джерелознавства України, який побачив світ у 1998 р. Його перу належить і створення першого (робочого) плана-проспекта підручника «Історичне джерелознавство», що вийшов друком 2002 р. та начерки майбутнього навчального посібника «Спеціальні історичні дисципліни» (видане 2008 р.).

1990-ті роки позначились для Марка Варшавчика розробленням та поглибленням, а, інколи, і повною перебудовою текстів лекційних курсів для студентів та аспірантів. Так, у 1994–1995 та 1995–1996 навч. роках професор викладав курси: «Історичне джерелознавство», «Методологія історичної науки», «Логіка та методика історичного дослідження». Збереглися індивідуальні робочі плани та програми курсів лекцій, які свідчать, що він читав вище зазначені курси одночасно і для слухачів ШК і для студентів-істориків. В останній рік роботи (1996 р.) додався ще і курс «Історична школа Київського університету»⁵⁵.

Заслужений працівник народної освіти України (1996), Заслужений професор Київського національного університету (2010), Герой України (2009). Випускник філософського факультету Київського державного університету (1969). Працював на посадах асистента, старшого викладача, доцента, професора кафедри філософії гуманітарних факультетів філософського факультету (1973–1994 рр.), у 1982–1988 рр. був проректором з міжнародних зв'язків Київського університету, 1994–1997 рр. – завідувач кафедри галузевої соціології факультету соціології і психології, 1997–2006 рр. – завідувач кафедри гуманітарних факультетів філософського факультету, у 1988–1994 рр. – проректор університету з навчальної роботи, 1994–2006 рр. – проректор-директор, а у 2006–2008 рр. директор Інституту міжнародних відносин. З 2008 р. до сьогодні – ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Член Громадської гуманітарної ради при Президентові України, комітетів з Державних премій України в галузі науки і техніки, Державних премій України в галузі освіти, Національної комісії України у справах ЮНЕСКО. Член президій НАН України, Української ради миру, президент Спілки ректорів ВНЗ України, віце-президент товариства «Знання» України. Надзвичайний і Повноважний посол України (2001), лауреат премії імені Д. І. Чижевського НАН України (2003), Почесний доктор багатьох університетів світу. Має орден Ярослава Мудрого IV та V ступенів, Преподобного Нестора Літописця, відзначений державними нагородами Італії, Португалії, Болгарії, Грузії, Польщі.

⁵⁵ Особистий архів І.Н. Войцехівської. Тека 11. Конспекти лекцій. Варшавчик М. Я. Історична школа Київського університету. 1995. – 7 арк.

У авторки даного нарису зберігся конспект лекцій з курсу «Логіка та методика джерелознавчого дослідження», який Марко Якимович читав аспірантам факультету⁵⁶. Всього було заплановано 6 лекцій (12 год.), які вчений презентував у жовтні-грудні 1995 р. Але які то були лекції! Я неодноразово до них поверталась і тоді, коли готувала докторську дисертацію.

З позицій сьогодення увесь курс можна структурувати за трьома напрямками: теорія джерелознавства, класифікаційні схеми в джерелознавстві, методика роботи з джерелами.

На розв'язанні цих проблем і була акцентована увага професора. Він наголошував, що «вихідним пунктом історичного джерелознавства є те, що джерело є не тільки носієм історичного явища, події, а й само є історичним явищем (історичним фактом)». Лектор підкреслив, що «перш ніж стати джерелом, воно (йдеться про писемний документ – *I.B.*) мало своє інше призначення, а як джерело утворилося внаслідок людських потреб (інтересів)». Тобто кожне джерело проживає дві стадії життя: доджерельну (поки не стало предметом історичного вивчення) і джерельну (коли стає об'єктом наукового дослідження). Вчений констатував той факт, що чим вагомніше місце займало джерело на доджерельному етапі, тим важливішим воно стає на джерельній стадії⁵⁷.

Лектор досить логічно і обґрунтовано підводить аспірантів до тези, що джерело – є феноменом об'єктивно-суб'єктивним і матеріальним (приклад: живопис, архітектура, музика – побачити, доторкнутися, почути)⁵⁸.

Далі професор пояснює зміст поняття «факт». І, зрештою, виводить авторську формулу $\rightarrow \text{Фп (подія)} \rightarrow \text{Фд (джерело)} \rightarrow \text{Фз (знання)}$ ⁵⁹ – формулу, яка сьогодні відома будь-якому джерелознавцю.

Тільки наприкінці третьої лекції, що відбулася 30.10.1995 р. Марко Якимович наводить визначення історичного джерела: «це матеріальний носій історичної інформації, який виник як продукт певних суспільних відносин і безпосередньо відбиває той чи ін-

---

⁵⁶ Особистий архів І.Н. Войцехівської. Тека 11. Конспекти лекцій. Варшавчик М.Я. Логіка та методика джерелознавчого дослідження. 1995. – 16 арк.

⁵⁷ Там само. – Арк. 5-5 зв.

⁵⁸ Там само. – Арк. 6.

⁵⁹ Там само. – Арк. 7.

ший бік людської діяльності»⁶⁰. Далі в лекціях йдеться про предмет джерелознавства, його завдання, структуру⁶¹.

Четверта та п'ята лекції присвячені різновидам класифікаційних схем історичних джерел. Автор зупиняється на завданнях класифікацій, що полягають, на його думку, у наступному:

- а) виробленні принципів систематизації джерел;
- б) виявленні ознак, що характеризують їх внутрішню якість;
- в) зведенні джерел в групи, що дозволить визначити місце джерела і вивчити цілу групу джерел⁶².

Щодо власне класифікацій, то професор називає 7 моделей:

1. Типологічна (за способом фіксації явищ: писемні, зображальні, соціолінгвістичні, комбіновані);

2. За ступенем причетності джерел до подій, які в ньому відбиваються: історичні залишки (ті джерела, що створювалися в ході самої події, як її елемент (наказ, інформація, доповідь...) та історична традиція (оповідні, наративні документи), які відбивають враження авторів від подій (мемуари, літописи, преса...);

3. За ознакою службового призначення: нормативні (давали певні установки, тобто встановлювали закони (норми) і були призначені для виконання (укази, устави, конституції) та ті, що інформували про вже зроблене і, власне, виконавчі (звіти, повідомлення...);

4. За характером інформації з точки зору її повторюваності: особливі (не масові), які відбивають явище, як воно є, не фіксуючи його повторюваність; масові – відбивають повторюваність (схожість, співпадіння) якихось сторін (наприклад, змісту) історичних подій;

5. За видовими ознаками: актові, справочинні, статистичні...

6. За походженням і авторством: документи органів державної влади і управління, політичних партій, громадських організацій, особового походження, колективного походження;

7. Комбінована схема: наприклад, в основу покладений принцип за походженням, а всередині документи систематизуються на виконавчі і нормативні⁶³.

---

⁶⁰ Особистий архів І.Н. Войцехівської. Тека 11. Конспекти лекцій. Варшавчик М.Я. Логіка та методика джерелознавчого дослідження. 1995. – Арк. 8.

⁶¹ Там само. – Арк. 9–10 зв.

⁶² Там само. – Арк. 11.

⁶³ Там само. – Арк. 11–13 зв.

П'ята лекція присвячена головним етапам роботи з історичними джерелами, які автор виклав у наступній послідовності: а) виявлення джерел; б) відбір джерел; в) джерелознавча критика (аналітична та систематична); г) актуалізація джерел.

Найбільше уваги професора було приділено аналітичній критиці. Він зупинився на тлумаченні її складових: датуванні джерела, авторстві, спонукальних мотивів створення джерела, текстологічній та герменевтичній характеристиці, визначенні справжності, достовірності та повноти тексту тощо⁶⁴.

Шоста лекція мала відбутися 28.12.1995 р. Але професор прийшов, поздоровив всіх з наступаючим Новим роком і на прохання аспірантів всіх відпустив. Це був останній навчальний рік, коли на факультеті викладався цей курс.

Безперечно, 40 років (1946–1948 рр. та 1957–1996 рр.) роботи в Університеті вписали його ім'я в історію вузу та залишили в пам'яті колег, друзів, студентів, аспірантів, докторантів. Чи мріяв Варшавчик стати істориком? На це питання знаходимо відповідь в інтерв'ю, яке взяла авторка даної статті у Марка Якимовича напередодні його 80-ліття⁶⁵. Хоч це було 20 років тому, проте увесь текст роздумів ученого є настільки сьогоденним, сучасним, що складається враження, що розмова відбувалася учора. Пам'ятаю, як я звернулася до Марка Якимовича з приводу такого інтерв'ю. Я бачила, що вчений не в захваті від моєї ідеї, проте відмовити він не зміг. Тільки сказав: «Ну добре, розмова про історію не легка, але, мабуть, необхідна...» Так і з'явилося це інтерв'ю, яке я наводжу повністю:

І.В.: *Марку Якимовичу, всіх, звичайно, цікавить як Ви стали істориком і чи не розчарувалися у виборі, який зробили понад 60 років тому? Яке Ваше ставлення до історії взагалі?*

М.В.: Бажання стати істориком, вивчати історію виникло спонтанно, ще в шкільні роки. Можливо, вплинули історичні романи, якими я захоплювався, інша література і, звичайно, не

---

⁶⁴ Особистий архів І.Н. Войцехівської. Тека 11. Конспекти лекцій. Варшавчик М.Я. Логіка та методика джерелознавчого дослідження. 1995. – Арк. 14 зв., 15, 15 зв.

⁶⁵ Шлях історика. Інтерв'ю з ювіляром // Спеціальні галузі історичної науки. Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика / редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1999. – С. 7–12.

останню роль відіграли вчителі. Згадую з вдячністю молодих істориків В.І. Лапу, О.Г. Цибка.

На історичний факультет я пішов не тому, що на цей факультет не треба було складати вступні іспити з математики (я брав участь у різних шкільних математичних олімпіадах і, навіть, діставав призи). Київський університет став чудовою школою. Час був важкий, немало викладачів стали жертвами репресій. Але вчили нас захоплені у свою справу люди. Найяскравішою постаттю був професор А.О. Введенський. Публікуватися я почав в студентські роки. Закінчив університет у червні 1941 р. і відразу пішов на фронт. Брав участь у боях протягом усієї війни. Але прагнення займатися наукою не зникло. Не жалкую з приводу вибору професії й тепер.

Як відомо, зараз професія історика не найпопулярніша. Історична наука в радянські часи зазнала найтяжчої хвороби, що її може зазнати наука. І сьогодні історична наука зустрічає навіть деяке іронічне ставлення. Винні в цьому і суспільна система, і ідеологічні умови, але й самі історики. От і постає питання: історія – це наука чи ні? Думаю, що на це питання можна відповісти твердо: це наука, причому одна з фундаментальних. Є об'єктивні критерії, які дозволяють вважати певну галузь знань наукою. Вона повинна мати свій об'єкт, свій предмет, свій метод, свої соціальні функції. Історична наука відповідає усім цим вимогам. Якщо говорити про соціальні функції, то, перш за все, це пізнавальна – вона повинна вивчати історію; праксеологічна (практично-політична) функція – озброєння людства історичним досвідом, надання знань для вироблення політики; є у неї і культурно-виховна функція.

Специфіка історичної науки полягає в тому, що її суб'єкт, тобто сукупний історик, вивчаючи минуле, не має можливості безпосередньо спостерігати явища чи події минулого. Складність полягає в тому, що люди, історію яких вивчає історик, і сам історик живуть в різних культурологічних умовах. Час, в якому живе історик, диктує йому певні погляди, уподобання, розуміння завдань науки. Але весь методологічний інструментарій історика, його методичні навички в опрацюванні джерел дозволяють йому об'єктивно відтворити минулі процеси. І саме від істориків залежить чи вдасться їм відновити престиж, авторитет історичної науки, так необхідної людям. Один з найосвіченіших людей свого часу М.Г. Чернишевський гово-

рив, що можна не знати безлічі наук, не знати математики, фізики та інших наук і бути освіченою людиною; але не знати історії і бути при цьому освіченою людиною, безперечно, не можливо.

І.В.: *Ви створили багато праць, зробили чимало нових наукових висновків, особливо в теорії історичного джерелознавства. Виникає питання: що ж принципово нового в науці, що Ви зробили, витримало перевірку часом, а що видає внесення корективів, доопрацювання? І більш широко: чи змінювалися Ваші погляди з теоретичних, методологічних проблем історичної науки за той час, протягом якого Ви працюєте в науці?*

М.В.: Питання взагалі слушне, і справа тут не в моїх власних поглядах, а в тому, що шлях, аналогічний тому, який пройшов я, пройшла більшість істориків мого покоління. І процес зміни поглядів був процесом дуже болісним, не простим в усякому разі. Деякі сумніви стосовно оцінок окремих подій виникали у мене і раніше, але серйозні зрушення сталися в період так званого «ренесансу» історичної науки, з кінця 50-х років. Саме в той час сформувалося покоління не лише істориків, але й письменників, поетів, взагалі діячів культури, які дістали назву шістдесятників. Гадаю, що маю право зарахувати себе до цього покоління істориків. З чим виступали шістдесятники, зокрема, в галузі суспільних наук? Ми вбачали своє основне завдання – подолати ті перекручення та спотворення, які були привнесені до історичної науки в роки сталінщини. Ми не замахувалися в той час на марксизм-ленінізм, для нас недоторканими були імена Маркса, Енгельса, Леніна, але подолати те негативне, що було зроблено в часи тоталітаризму, ми вважали своїм завданням. Вже в той час виникла мета усунути «білі плями» в історії, тобто ті моменти історії, події, імена, які або замовчувалися, або були висвітлені перекручено. Але з часом стало ясно, що однією ліквідацією «білих плям» не обійдеться. Стало ясно, що потрібні зміни концептуальні, світоглядні, теоретико-методологічні. Треба було подолати те мислення, яке я називаю одноканальним, позбутися заідеологізованості в науці, від якої вона страждала, старих згубних стереотипів, які панували в науці. Кажучи про стереотипи, я маю на увазі особливий психічний стан дослідника, коли він робить висновки, які не є результатом його власних

досліджень, а які співпадають з продиктованими загальноприйнятими оцінками. Такі стереотипи наскрізь ідеологізовані і політизовані, тому вони дуже легко змінюються на інші – протилежні. Ми бачимо це, зокрема, в оцінках історичних осіб. Найпростіше – це поміняти знак, який ставиться стосовно того чи іншого прізвища на протилежний для того, щоб бути, так би мовити, на рівні «сучасної» науки, як вважають деякі аматори історії та публіцисти.

Зараз історична наука йде шляхом гуманізації, в центр історичного вивчення ставиться людина, її діяльність.

Збагачення історичної науки відбувається завдяки тому, що ми відходимо від вивчення історії виключно масових структур. Люди губилися в історичному викладі тоді, коли ми основну увагу приділяли історії класів, націй, класової боротьби. Зараз в науці визначальним стає історико-антропологічний підхід до вивчення минулого. Тобто такий підхід, коли антропос-людина й стає центром історичного вивчення. В цьому й полягає гуманізація історичної науки. Робота, проведена шістдесятниками, – це вже минуле історії історичної науки, але ця робота заклала ту основу, на якій зросло нове розуміння історії. Незважаючи на пізніші «заморозки», спроби десталінізації, історична наука в цілому не втратила тих здобутків, які дістала з кінця 50-х років.

Тепер щодо тематики моїх досліджень. Вибір проблематики дослідником інколи важко пояснити. Очевидно, позначається стан справ у науковій галузі, яка найбільше відповідає його схильностям. Для мене це були, зокрема, проблеми теорії та методології науки, теорії і методики історичного пізнання. Відіграло роль і прагнення розібратися в запущених ділянках науки, до яких протягом десятиліть належало джерелознавство. Значну роль відіграла робота в архівних органах і взагалі робота з історичними джерелами. Найбільш запущеною галузю історичної науки була робота з джерелами з політичної історії, зокрема, з історії комуністичної партії. Після сталінської тези про те, що лише архівні пацюки можуть висвітлювати історію за документами (1931 р.), із вжитку було вилучено дуже багато джерел, деякі з них тлумачилися перекошено. Стало ясно, що підхід до джерел, ставлення до них потребують корінних змін. Торкаючись джерелознавства історії партії, я завжди виходив з того, що воно має право на існування лише

тоді, коли його питання розглядають в руслі загальної теорії історичного джерелознавства. Саме питання загальної історії джерелознавства я і прагнув розробляти в міру своїх сил.

Це, зокрема, такі проблеми, як визначення джерелознавства як теорії, методики та практики наукового використання джерел. Зокрема, я запропонував джерелознавчу практику предметно включити до науки джерелознавства.

Розгляд структури інформації джерела в світлі сучасного вчення про соціальну інформацію (започаткований акад. І.Д. Ковальченком), дозволяє визначити поняття «історіографічне джерело», здійснити класифікацію та визначення функцій історіографічних джерел. Багато уваги довелося приділити проблемі структури джерелознавчої критики, яка, на мою думку, складається з критики аналітичної, що має своїм об'єктом окремі джерела, а метою – здобуття окремих фактів; і синтетичної, що має своїм об'єктом комплекси джерел, а метою – здобуття сукупності фактів. В своїх працях я досліджував і принципи добору й опрацювання особливих і масових джерел. В цілому, висновки з досліджень вказаних проблем витримали перевірку часом.

Разом із тим, деякі мої висновки в працях 60–80-х років потребують певної корекції. Я не заперечував існування і плідності принципу класово-партійної оцінки історичних джерел, історичних явищ взагалі, причому не тільки тому, що не міг писати інакше, а й тому, що і сам не був готовий до інших підходів. Єдине, що я міг тоді зробити, і це викликало несприйняття багатьма істориками, – це заперечення того, що принцип партійності є вищим принципом в науці, а принцип об'єктивності – похідним, залежним від нього. Тепер ясно, що обстоювання «партійності», як закону науки, і відповідного йому «принципу партійності» крім шкоди науці нічого принести не може, бо об'єктивна істина, до якої прагне наука, не може бути «класово-партійною», істина може бути одна, і все, що не є істиною – невірне, хибне. Визначаючи і наголошуючи, що джерело є об'єктивно-суб'єктивним феноменом (я і зараз так вважаю), я, однак, недооцінював суб'єктивності природи джерела, яка, виявляється, відбивається і на його змісті і на використанні джерел істориком. Взагалі в моїх тодішніх працях позначалося властиве для того часу різке протиставлення матеріалізму ідеалізові. Я і зараз залишаюсь в основному на

матеріалістичних позиціях, але не заперечую можливості і плідності підходу до історії з інших позицій. Так, наприклад, найкрупніший історик ХХ ст. Арнольд Тойнбі був релігійним філософом, істориком-ідеалістом, що не завадило йому створити блискучий твір, може найвидатніший твір ХХ ст. «Осягнення історії». В останніх працях я намагався розширити підходи до історичного джерела, до тлумачення його природи, хоча ця робота значна і чекає свого продовження.

І.В.: *Ви брали участь в численних наукових дискусіях із проблем джерелознавства. Як позначилися вони на розвитку цієї науки?*

М.В.: Період розвитку історичної науки в 60-ті роки примітний розгортанням наукових дискусій. Вони були викликані потребами історичної науки, необхідністю розв'язання проблем, які протягом попередніх десятиліть взагалі не вважалися дискусійними.

Наукові дискусії стали дієвим засобом розвитку науки. Проводилися вони у двох формах: на наукових конференціях, симпозіумах, засіданнях та на сторінках наукових часописів. З джерелознавчих дискусій запам'яталися всесоюзні симпозіуми та конференції 70–80-х рр., яких було п'ять. Я брав участь в усіх цих наукових зібраннях і можу засвідчити їх досить високий творчий рівень, що підтверджують і матеріали конференцій, опубліковані у збірниках «Источниковедение отечественной истории», які видавалися видавництвом «Наука» у Москві.

Щодо журнальних дискусій, то дозволю собі згадати дві всесоюзні, які починалися моїми статтями. Перша дискусія (з проблем історичного джерелознавства) пройшла в 1962–1963 рр. В ній взяли участь відомі історики-джерелознавці: С.О. Шмідт, І.С. Смірнов, М.Н. Черноморський, В.І. Стрельський та ін. Друга (з загальних проблем методології історії) точилася протягом 1976–1977 рр., в ній виступили не лише історики, а й філософи. Обидві дискусії, як свідчать численні вчені, прислужилися піднесенню наукового рівня історичних досліджень, зокрема науковому вивченню історичних джерел. Полеміку викликала моя стаття «Питання логіки історичного дослідження та історичне джерело», де, зокрема, висловлювалась думка про те, що поряд з суспільним обстеженням особливих джерел з певної теми, доцільним є вибіркоче обстеження масових джерел, якщо, звичайно, вибірку розуміти не як

висмикування «зручних» джерел, а як науковий метод, що ґрунтується на законах статистики і забезпечує репрезентативність отриманих даних. Тепер застосування методу наукової вибірки при дослідженні масових джерел ніхто не заперечує.

І.В.: *Ви сказали про значення для формування Вас як історика, праці в архіві. Чи не могли б Ви більш докладно зупинитися на цьому?*

М.В.: У Центральному державному історичному архіві України я працював шість років (1946–1952). Це був період усталення їхньої структури, розгортання великої роботи по упорядкуванню архівних фондів та колекцій, становлення археографічної роботи тощо. Основна увага приділялася у ті роки розбиранню архівного розсипу, складанню наукових описів, довідкового апарату. Це був час створення перших путівників в архівах. Між іншим, путівник по ІЦДІА України, складений в ті роки і зараз перебуває в користуванні дослідників. Не можу не згадати і про те, що в той час сформувався міцний колектив істориків-архівознавців (П.П. Гудзенко, К.Г. Гуслистий, В.І. Стрельський, Ф.П. Шевченко, І.Л. Бутич, О.М. Апанович). Пізніше з рядів архівістів вийшли історики, які плідно працюють на історичній ниві. Це Г.В. Боряк, А.М. Катренко, І.В. Глизь. Такі знавці архівної справи як О.Г. Мітюков, Р.Я. Пиріг, Л.З. Гісцова, Л.В. Яковлева, моя колега по науково-публікаторському відділу В.С. Коновалова. Взагалі, всі справжні вчені-історики пройшли школу роботи з архівними документами. Для мене архівна школа завжди була тією основою, на якій виростали мої наукові інтереси і створювались наукові праці.

І.В.: *Марко Якимовичу, на зміну ветеранам йде молодь, яка сьогодні опановує історичну науку в студентських аудиторіях. Які побажання Ви висловили б студенту-історик?*

М.В.: Найперше, це любити свою науку, свою роботу. Велике щастя, коли робота тобі по душі, коли вона стає улюбленою справою на все життя і завжди приносить радість.

Наука історії не дається легко. Історія відкриває свої таємниці тому, хто проникає в глибинну суть історичних фактів, а не лише описує їх. Справжня наука починається там і тоді, де і коли здійснюється перехід від описання до пояснення, до розуміння причин і наслідків тих чи інших історичних фактів,

їх місця в процесах, що відбуваються в суспільстві. І професія історика не терпить верхоглядства. Один з найвизначніших істориків ХХ ст., французький історик Марк Блок, який загинув у застінках гестапо, за кілька днів до визволення Парижу, писав про професію історика, що це – «добротне ремесло». Вона вимагає впертої праці, найрізноманітніших знань, впорядкованого розуму, нарешті, вміння ясно і чітко виражати думки людей. Один російський поет-сатирик сказав, що фахівець подібний до флюсу: він роздувається в один бік. Справжньому історикю це не загрожує. Історична наука – наука багатогранна, багатопланова, як багатогранне життя і діяльність людини, що творить реальну історію. І охопити цю діяльність, відобразити її в усій повноті можна лише збагачуючи свої знання у різних галузях матеріальної і духовної культури. Людина з коротким духовним зором не побачить життя людей в минулому у всьому його розмаїтті. Справжній історик – це людина високої культури».

Впевнена, що остання фраза вченого була його життєвим кредом, якого він сам дотримувався і керувався ним у роботі зі студентами та аспірантами.

* * *

Плин часу неминучий, а з роками у Вічність йдуть і люди.

Яким він був, Марко Варшавчик? Мудрі люди кажуть, що внутрішня сутність людини – це не придбані з роками і не розфарбовані у «потрібні» кольори світоглядні позиції, не прораховані наперед «вигідні» принципи; не та сутність, що хитро примружившись, підказує, як треба сказати, а ще краще зробити, щоб сподобатися комусь і «тебе оцінили»..., а твоє справжнє «Я», що формувалося протягом життя, що з дитинства пестували батьки, виховувалося в юності, боронилося у важкі часи випробувань, вимірювалося справжньою дружбою, відданістю, любов'ю? Через усі перепони, не зрадивши себе Марко Варшавчик пройшов, і усі *життєві мури* здолав.

Він безмежно любив життя. Природньо – життя люблять усі. Але він його любив в усьому строкатому розмаїтті: родину, творчість, застілля, дачу, рибалку, друзів, колег, учнів, вірші, анекдоти...

Сьогодні його велика родина: донька Ірина з чоловіком Юрієм, онука Наталя з чоловіком Сергієм, правнуки Максим і

Оля пам'ятають свого батька, дідуся і прадідуся, пишаються ним, а це і є найбільша людська шана і цінність.

Ми підійшли до останнього **муру** і долати його нам. Чи зможемо ми зберегти і передати нащадкам нашу пам'ять про Вчителів, справжніх Учених, котрі в умовах тоталітарного режиму, за відсутності свободи слова і друку (читай – самостійної думки і мислення), усвідомлюючи драматизм ситуації, в умовах інтелектуального шоку спромоглися зреалізувати себе, вбачаючи у науковій творчості сенс власного життя.

Ярослав Калакура*

ТЕОРЕТИК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

У пантеоні славетних українських учених другої половини ХХ – початку ХХІ ст. помітне місце посідає постать Марка Якимовича Варшавчика – визначного історика-джерелознавця, талановитого педагога, творчої особистості, людини широкого кругозору, носія енциклопедичних знань. Про нього, на жаль, не багато написано, адже в радянські часи пріоритет віддавався не окремим вченим, а науковим колекти-

---

*Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук (1980), професор (1981), Заслужений працівник вищої школи України (1984), академік АН вищої школи (1997), відмінник народної освіти (1997), Заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Почесний професор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Закінчив історичний факультет Чернівецького університету (1963), вчителював. Від 1964 р. – викладач, доцент Івано-Франківського педагогічного інституту. З 1972 р. – в Київському університеті: заступник директора з наукової роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук; з 1981 р. – проректор з навчальної роботи університету; 1994–2002 рр. – завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Автор понад 600 наукових праць з історіографії, джерелознавства, методики історичних досліджень. Підготував більш 14 докторів та 50 кандидатів історичних наук. Нагороджений орденами «За заслуги» III, II ступенів, Почесною Грамотою Верховної Ради України, відзначений нагородами Ярослава Мудрого і Св. Володимира АН ВШ України. Лауреат премій ім. В. Веретенникова (2000), ім. Григорія Сковороди (2007), ім. П. Тронька (2017).

вам. Тим не менше, автори публікацій¹ одностайні в тому, що постать М.Я. Варшавчика вирізнялася на фоні ідеологічно заангажованої радянської історіографії природною обдарованістю, нестандартністю мислення, новизною і певною сміливістю суджень, оригінальністю оцінок і чисто людськими якостями. Системно оглядаючи його місце в історичній науці, можна стверджувати: він був не просто джерелознавцем, а теоретиком історичного джерелознавства, його методологом². З'ясувати внесок М.Я. Варшавчика в теорію джерелознавства, його методологічний інструментарій, відстежити еволюцію поглядів в умовах переходу від радянського до пострадянського джерелознавства, розкрити значення напрацювань вченого для сучасності і є *метою* пропонованої статті.

Писати про Марка Якимовича і легко, і важко, а, головне – відповідально. З одного боку, мені пощастило більше сорока років не просто знати його, а працювати разом, спілкуватися, слухати лекції, наукові доповіді, численні виступи, читати праці, виступати співавтором деяких студій, перебувати у спільних відрядженнях, навіть бути йому «начальником» як заступник директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка, проректором університету, а відтак завідувачем кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, в колективі якої пройшли останні роки його науково-педагогічної діяльності. З другого боку, профе-

---

¹ *Корольов Б.І.* Педагог, вчений, людина: Слово про Марка Якимовича Варшавчика // Спеціальні галузі історичної науки. Збірник на пошану М.Я. Варшавчика. – К., 1999. – С. 12–18; *Калакура Я.С.* Варшавчик Марко Якимович // Історичний факультет Київського університету: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.). – К.: «Прайм-М», 2004. – С. 166; *його ж.* Варшавчик Марко Якимович // Енциклопедія сучасної України. – К.: ІЕД НАН України, 2005. – Т. 4. – С. 95.; *Варшавчик Марко Якимович* // Професори Київського університету: Біографічний довідник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. – С. 63.

² *Варшавчик М.А.* Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. Введение в историко-партийное источниковедение. – М.: Высшая школа, 1967. – 180 с.; *його ж.* Источниковедение истории КПСС. Уч. пос. для ист. ф-тов гос. ун-тов. – М.: Высшая школа, 1973. – 350 с.; *його ж.* О научных основах изучения истории КПСС: пособ. – К., 1978 (у співавт.); *його ж.* Историко-партийное источниковедение : Теория, методология, методика. – К. : Вища шк. : Изд-во при Киев. ун-те, 1984. – 319 с.; *його ж.* Источниковедение истории КПСС. Уч. пос. – М.: Высшая школа, 1989. – 223 с.

сора М.А. Варшавчика я завжди сприймав, навіть ще до особистого знайомства, як учителя і не тільки тому, що він мало не на двадцять років старший від мене, фронтовик, досвідчений науковець, блискучий педагог, але й тому, що бачив у його особі яскравого інтелектуала, людину високої культури і такту, котру можна було взяти за взірєць. Не сходить з пам'яті перше знайомство з Марком Якимовичем, тоді ще доцентом кафедри історії КПРС. Це було весною 1968 р. – в останній рік мого перебування в заочній аспірантурі Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, уже як викладача Івано-Франківського педінституту та слухача ПК. Мій науковий керівник – професор Іван Іванович Шевченко (у народі «Борода») сказав мені: «Ти ж не пропускай лекцій Варшавчика, бо то дуже мудра і ерудована людина! Вчися!». І справді, я отримав величезну насолоду від цих лекцій і від участі в семінарах під його керівництвом. А з осені 1972 р., вже працюючи в ПК, я за згодою Марка Якимовича продовжував відвідувати окремі його лекції, зокрема з джерелознавства і методології історико-партійної науки, радився з ним по роботі над докторською дисертацією. То була для мене, ще відносно молодого тоді викладача і дослідника, – велика школа, уроки якої пам'ятаю й досі.

Починаю статтю з цих епізодів лише тому, що вони мають пряме відношення до її теми. М.Я. Варшавчик був природженим істориком-теоретиком, джерелознавцем-мислителем і цей його хист проявлявся в усьому, включаючи й навчальний процес. Кожна його лекція була продуктом скрупульозної науково-дослідної і пошукової роботи, відзначалася високим теоретико-методологічним рівнем, перетворювалася в дидактичний і ораторський еталон з постановкою мети, проблеми, оглядом історіографії, аналізом джерел і власними роздумами та оцінками. Дуже жаль, що тексти цих лекцій не опубліковані, реально писаних їх і не було, оскільки він не читав, а імпровізував. Це були лекції-роздуми, інколи діалоги. Чимало з них відклялися лише в конспектах, які вели студенти і слухачі. У моїх записниках теж зберігаються окремі сюжети його лекцій і доповідей. Правда, в 1989 р. у Москві побачив світ навчальний посібник з історико-партійного джерелознавства, в основу якого було покладено стислий виклад прочитаних лекцій³.

---

³ *Варшавчик М.А.* Источниковедение истории КПСС. Уч. пос. – М.: Высшая школа, 1989. – 223 с.

Перед тим, як безпосередньо перейти до висвітлення теми, видається доцільним висловити, принаймні, *три* попередніх застереження. *Перше*. Господь наділив Марка Якимовича унікальним даром-талантом: блискучою пам'яттю і здатністю до гострого теоретичного мислення, тобто таким типом думання, який дозволяв йому абстрагуватися від дрібниць і мислити широкими поняттями, бачити не окремі факти, події чи явища, а картину в цілому. Така особливість мозку, яку сучасним сленгом можна було б назвати креативним, давала змогу виходити за межі буденного, робити нестандартні висновки, бачити тенденції і перспективу. Він вкрай негативно ставився до простого накопичування джерел, гонитви за їх кількістю, постійно закликав до вибірки і типології, до аналізу і пояснення отриманої інформації, критикував механічну ретрансляцію змісту свідчень. Його науковим студіям, навчальним посібникам були властиві теоретичні узагальнення, глибокі висновки прогностичного характеру, що дуже важливо для історичного джерелознавства, яке, за своєю природою, ретроспективне, тобто повернуте в минуле. Зрештою, відстоюючи цілісність джерелознавства, він, водночас, утвердив в наукознавстві сам термін «теоретичне джерелознавство», розуміючи під ним опрацювання його загальної теорії та методології.

Друге. Деякі скептики схильні думати, ніби науковий і навчально-методичний доробок М.Я. Варшавчика із розпадом СРСР і крахом КПРС втратив будь-яке наукове і дидактичне значення, оскільки більшість його праць були пов'язані з історико-партійним джерелознавством. Справді, у цьому доробку було багато такого, що пов'язане з комуністичною ідеологією і стереотипами епохи (сказане не меншою мірою стосується і моїх публікацій радянських часів). Зрозуміло, що все те ідеологічне втратило вартість і може слугувати лише історіографічним джерелом для з'ясування тогочасної історіографічної ситуації, в якій історик перетворювався в «ідеологічного бійця партії». Що ж стосується теоретичних положень історико-партійного джерелознавства, його методичного сегмента, то він, критично переосмислений, може бути корисним, особливо для тих, хто досліджує джерела про діяльність КПРС, КП України, інших політичних партій, включаючи й сучасні. До сказаного маю додати, що М.Я. Варшавчик не був догматиком і фанатиком марксизму-ленінізму, достатньо критично ставив-

ся до деяких його догм, особливо в сталінській інтерпретації, а щодо світогляду, то він, на мою думку, швидше схилявся до націонал-комунізму, ніж до ортодоксів сталінського гатунку, виявляв симпатію до В. Винниченка, М. Скрипника, М. Хвильового, О. Шумського та ін. У цьому я пересвідчився і тоді, коли він виступив на підтримку моєї монографії з історіографії Компартії України, в якій тодішній партійний ідеолог В. Маланчук заперимітив націоналістичні збочення. Про це свідчили і тексти Марка Якимовича, підготовлені в горбачовські часи до курсу лекцій з історії КПРС, акцент в якому робився на українську проблематику⁴.

Оцінюючи науково-теоретичне ядро праць ученого і залишаючи на маргінесі їх комуністичну оболонку, не важко встановити, що вони ґрунтувалися не стільки на комуністичній ідеології, скільки на успадкуванні наукової традиції і кращих надбань вітчизняного та зарубіжного джерелознавства, а тому витримали перевірку часом і не втратили свого значення сьогодні. Очищення ключових положень джерелознавчої теорії і практики від ідеологічних штампів та догматичних нашарувань Марко Якимович розпочав паралельно з відновленням державної незалежності України, активно долучившись до опрацювання нової концепції історичної, джерелознавчої та архівознавчої освіти, розробки навчальних програм, підготовки відповідних навчальних посібників. В одній із статей він не лише виклав своє бачення завдань пострадянського джерелознавства, зокрема уточнення і перегляд його ключових понять і категорій, які однобічно трактувалися з позицій здогматизованого матеріалістичного розуміння історії⁵, але й показав як це треба робити. Свідченням цього стали його лекції, доповіді на методологічних семінарах, наукові розвідки останнього десятиріччя.

Третє. Основний масив наукових праць і навчально-методичних посібників М.Я. Варшавчика опублікований російською мовою і здебільшого в Москві. Це послужило приводом для декого ставити під сумнів його українськість, ігноруючи історичні умови і той факт, що її пріоритетним критерієм є не так мова, як світоглядна позиція, а її ніхто не може запе-

---

⁴ История КПСС: курс лекцій / кер. авт. кол. Я.С. Калакура. – К.: Вища школа, 1988. – 504 с.

⁵ Варшавчик М.Я. Історичне джерелознавство // Джерелознавство історії України. Довідник. – К.: Б.в., 1998. – С. 39.

речити. Марко Якимович, не приховуючи свого єврейського походження, знав з дитинства і блискуче володів українською літературною мовою, послуговувався нею в залежності від середовища, захоплювався творчістю українських письменників, з багатьма з них підтримував особисті дружні відносини. Маємо зважати й на те, що викладання суспільних наук у вишах здійснювалось здебільшого російською мовою, а в ІПК – виключно нею, оскільки контингент слухачів мав союзний характер, а також включав представників країн так званого соціалістичного табору. Відповідно всі підручники і навчально-методична література видавалися російською мовою за єдиними програмами і московськими стандартами. Тим не менше, здатність до критичного перегляду спадщини тоталітарних часів і осучаснення методології, готовність прислужитися українській історичній науці особливо чітко виявилася, коли Марко Якимович очолив авторський колектив з підготовки науково-методичного довідника «Джерелознавство історії України»⁶. Як його заступник і член редколегії, я мав можливість бути свідком того, як Марко Якимович активно відстоював національне обличчя і спрямованість посібника, демонстрував досить глибоку обізнаність з українською джерелознавчою спадщиною і внеском до неї провідних істориків як материкової України (В.Б. Антоновича, Д.І. Багалія, М.М. Березжкова, О.Г. Брікнера, В.П. Бузескула, В.І. Веретенникова, П.В. Голубовського, М.С. Грушевського, В.Ю. Данилевича, М.В. Довнар-Запольського, Д.І. Дорошенка, М.П. Драгоманова, В.С. Іконникова, І.М. Каманіна, І.А. Линниченка, М.О. Максимовича, М.Н. Петрова, Д.І. Яворницького, І.П. Крип'якевича, І.О. Гуржія, М.І. Марченка, Ф.П. Шевченка, А.В. Санцевича), так й української діаспори (М.Г. Андрусяка, Л.І. Винара, Т.Г. Гунчака, В.В. Кучабського, І.П. Лисяка-Рудницького, Т.І. Мацьківа О.П. Оглоблина, Н.Д. Полонської-Василенко, О.Й. Пріцака, М.Д. Чубатого та ін.). Більше того, М.А. Варшавчик виступив науковим консультантом створення першого національного підручника з історичного джерелознавства, який побачив світ, на жаль, через рік після його смерті⁷.

---

⁶ Джерелознавство історії України. Довідник. – К.: Б.в., 1998. – 212 с.

⁷ Історичне джерелознавство: підручник / кер. авт. кол. Я.С. Калакура. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

Як відомо, одне з чільних місць у загальній теорії наукознавства посідає *співвідношення концептів «джерелознавство» та «історичне джерелознавство»* як цілого і частини. Аналіз студій Марка Якимовича дає достатньо підстав для висновку про те, що він підходив до з'ясування цього співвідношення з позицій методу, вбачаючи в джерелознавстві універсальний метод усіх наук, насамперед гуманітарних, і в цьому випадку можна говорити про лінгвістичне, правниче, етнологічне і т.п. джерелознавство. Однак за масштабами джерел, досвідом, часом і амплітудою їх використання пріоритетне місце посідає *історичне джерелознавство*. Максимально враховуючи сильні і слабкі сторони напрацювань попередників і своїх сучасників (Д.І. Епштейн, Г.М. Іванов, Л.А. Коваленко, І.Д. Ковальченко, І.І. Корнєва, О.М. Медушевська, О.П. Пронштейн, Л.М. Пушкарьов, В.І. Стрельський, М.М. Тихомиров, М.М. Черноморський, О.Л. Шапіро, С.О. Шмідт та ін.), він запровадив щонайменше три новації у визначення історичного джерелознавства. По-перше, зламав усталений стереотип і переконливо довів, що джерелознавство не допоміжна історична дисципліна, а *спеціальна галузь історичної науки*, яка має свій дослідницький предмет і систему спеціальних методів. По-друге, історичне джерелознавство не просто наука про джерела, а синтез *теорії і практики* дослідження джерел⁸. І, по-третє, історичне джерелознавство – *система знань* із складною структурою, в якій чітко проглядається дві підсистеми: теоретична (методологія і теорія джерела) і практична (методика пошуку джерел, їх атрибуції, вилучення джерельної інформації та її використання)⁹. Власне, ці контури визначення історичного джерелознавства лягли в основу дефініції, яка дається у новому виданні нашого підручника з історичного джерелознавства. Йдеться про «спеціальну галузь наукових історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел, теорію і методику їх виявлення та використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази історичної науки»¹⁰. Історичне

---

⁸ Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС. Уч. пос. – М.: Высшая школа, 1989. – С.16.

⁹ Варшавчик М.Я. Історичне джерелознавство // Джерелознавство історії України ... С. 37–38.

¹⁰ Історичне джерелознавство: підручник / кер. авт. кол. Я.С. Калакура. – К.: Либідь, 2002. – С. 11.

джерелознавство виступає органічною частиною історичної науки і покликане опрацьовувати принципи, методи і прийоми дослідження джерел, виявляти їх інформаційні можливості і забезпечувати історіографічний процес достовірними фактичними знаннями.

Обґрунтовуючи положення про історичне джерелознавство як систему знань, учений звертав увагу і на його предметні складові: а) джерелознавство окремих історичних наук (історія України, історія зарубіжних країн, історія країн Азії тощо); б) джерелознавство окремих проблем і тем (історія культури, військова історія, історія міжнародних відносин і т.п.); джерелознавство окремих епох (давні, середньовічні часи, нова історія і т.д.). Крім того, як межову підсистему джерелознавства він розглядав велику групу спеціальних історичних дисциплін (СІД), які досліджують специфічні види джерел і опрацьовують відповідні методики (геральдика, дипломатика, нумізMATика, палеографія, сфрагістика, текстологія та ін.). З певними модифікаціями теоретичні положення М.Я. Варшавчика також долучені і до другого видання підручника з історичного джерелознавства¹¹.

Найбільш дискусійними в джерелознавстві були і певною мірою залишаються й сьогодні питання його *предмету і об'єкту*. Зважаючи на те, що в тогочасній літературі ці поняття часто змішувались, або й ототожнювались, історик досить чітко, зрозуміло і переконливо прояснив різницю між ними. Об'єкт будь-якої науки, включаючи джерелознавство, – це певна реальність, яка потрапляє у сферу наукового пізнання, у взаємовідносини «об'єкт» – «суб'єкт», де об'єктом виступає джерело, а суб'єктом – дослідник. Натомість предметом джерелознавства виступають закономірності створення джерел і відображення в них об'єктивного процесу суспільного розвитку, їх функціонування в історичному дослідженні, місце джерелознавства в системі історичної науки. У формуванні предмету джерелознавства беруть участь його методи¹². Це визначення дещо відрізнялося від підходів його старшого друга і колеги В.І. Стрельського, який об'єднував у предметі джере-

---

¹¹ Історичне джерелознавство: підручник. Вид. друге, доп. і переробл. /кер. авт. кол. Я.С. Калакура. – К.: Либідь, 2017. – 512 с.

¹² Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – К.: Вища школа: Изд-во при Киев. ун-те, 1984. – С. 81–83.

лознавства «історичні джерела, закономірності їх виникнення і відображення в них об'єктивної дійсності»¹³. При цьому Марко Якимович одним із перших в радянському джерелознавстві звернув увагу на роль вчення про інформацію і значення закономірностей функціонування самого джерелознавства для розуміння предмету науки.

З окресленням предмету і об'єкту джерелознавства вчений органічно пов'язував розуміння його завдань і функцій. Він пішов далі від традиційної для того часу глорифікації марксистської теорії пізнання, яка ґрунтувалася на економічному детермінізмі, недооцінювала роль свідомісних та духовних чинників історичного процесу, а відтак звужувала здатність джерела відбивати реальні процеси¹⁴. Виходячи з більш широкого трактування місії історичного джерелознавства, пріоритетного місця в ній опрацювання теорії і методики дослідження джерел, з'ясування їх об'єктивно-суб'єктивної природи, реконструкції на основі джерельної інформації реального історичного процесу, – він виділяв і вибудовував із поміж його **функцій** такий їх рейтинг: пізнавальна, методологічна, евристична, інформативна, світоглядно-виховна, прогностична та ін. Проектуючи ці завдання і функції на реальну практику, в сучасних умовах варто звернути увагу на актуальність дослідження джерел з цивілізаційних і культурологічних засад, з позицій людиноцентризму, що дозволить повніше досягнути закодовану в джерелах антропологічну інформацію, відомості про характер, менталітет, психологію людини, її повсякдення.

Другий блок теоретичних студій історика з джерелознавства стосується головним чином **поняття «історичне джерело»**. Незважаючи на те, що Марко Якимович у радянські часи хоч і декларував партійно-класовий підхід до джерел¹⁵, але, на відміну від інших, не розглядав їх «засобом класової боротьби»¹⁶. Йому вдалося подолати декілька розмитих трактувань джерела, які побутували в літературі 1960–1980 рр.

---

¹³ Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К.: Изд-во Киевского университета, 1968. – С. 19.

¹⁴ Источниковедение истории СССР. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 6–7.

¹⁵ Варшавчик М.А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. Введение в историко-партийное источниковедение. – М.: Высшая школа, 1967. – С. 37–38.

¹⁶ Мнухина М.С. Источниковедение истории нового и новейшего времени. – М.: Высшая школа, 1970. – С. 5.

Принципове значення мало його положення про те, що історичне джерело є продуктом природи і суспільних відносин, відбиває той чи інший бік людської діяльності, виступає матеріалізованим носієм історичної інформації і за своєю природою є об'єктивно-суб'єктивним феноменом. Аналізуючи таку дефініцію, П.М. Шморгун зазначав, що М.Я. Варшавчику належить запровадження поняття безпосередності відбиття в джерелах реальних явищ, що є їх визначальною ознакою¹⁷. Це і відрізняє джерело від носіїв позаджерельної інформації. Більше того, історик доводив, що джерело не лише постачає відомості про ті чи інші події, факти, явища, але й само по собі є історичним явищем, історичним фактом¹⁸. Підходи вченого до трактування джерел отримали подальшу конкретизацію в термінологічному довіднику з історичної науки, в якому історичні джерела трактуються як комплекс пам'яток минулого, носіїв історичної інформації, що становлять джерельну базу історичної науки в цілому та її окремих розділів (історії Стародавнього світу, середніх віків, нового і новітнього часу, історії окремих суспільств, держав тощо), а також конкретно-наукових досліджень (монографій, статей, дисертацій тощо). Суттєвим стало доповнення про те, що до джерел, окрім продуктів людської діяльності, відносяться й природні об'єкти, які мають відомості про неї¹⁹. Видається принагідним зазначити, що в цьому довіднику вміщена стаття М.Я. Варшавчика про історіографічні джерела, в якій зроблено акцент на тому, що вони «відбивають історіографічні факти, тобто факти з історії історичної науки і дають можливість вивчати умови розвитку історичної думки, процес приростання історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті, зокрема у формуванні історичної свідомості людей²⁰. Ці підходи вченого врахував і автор даної статті в опублікованому курсі своїх

---

¹⁷ Шморгун П.М. Варшавчик Марко Якимович // Джерелознавство історії України: Довідник. – К.: Б.в., 1998. – С. 158.

¹⁸ Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС. Уч. пос. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 17.

¹⁹ Павленко С.Ф. Джерела історичні // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник... – С. 100–101.

²⁰ Варшавчик М.А. Джерела історіографічні // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник... – С. 101–102.

лекцій²¹ і науково-методичному посібнику з методології історіографічного дослідження, підкресливши, що відповідні джерела дозволяють реконструювати історіографічний процес історика і його надбання, дослідити історію історичної науки²². Більш розгорнуте визначення історіографічних джерел як спеціальної групи джерел, які містять відомості про історіографічний процес, тобто про хід розвитку історичної науки, про діяльність історичних наукових установ та окремих істориків, відбивають факти з історії нагромадження історичних знань, тенденції їх збагачення від найдавніших часів до сучасності подано в новітньому довіднику з історії²³.

Теоретичний сегмент властивий і проблемі *класифікації джерел*, яку М.Я. Варшавчик розглядав не як механічну процедуру їх групування, а як дослідницький метод, котрий дозволяє поділити всю масу джерел на відповідні групи за певними ознаками. Хоча серед об'єктів його студій домінували історико-партійні джерела з властивою їм специфікою та ідеологічною зашореністю, він обґрунтував універсальні принципи (правила) класифікації, які впливають із загальних канонів наукового дослідження, впритул підійшов до виведення закономірностей утворення джерел і повторюваності певних спільних ознак. Класифікація джерел для вченого це, з одного боку, засіб виявлення прогалин у джерельному комплексі і стимул до їх заповнення а, з другого, спосіб вибору адекватних дослідницьких методів ефективного опрацювання кожної групи з урахуванням їх специфіки і здобуття закодованої в них інформації²⁴.

Вагомим є також внесок Марка Якимовича в опрацювання *методології* історичного і джерелознавчого дослідження, який заслуговує окремого аналізу. При цьому враховуємо статтю у цій книзі одного з його талановитих учнів В.О. Котигоренка, присвячену методологічним студіям вченого. В руслі нашого дискурсу вважаємо доцільним сконцентру-

---

²¹ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. – Вид. друге, доп. – К.: Генеза, 2012. – С. 19.

²² *Калакура Я.С.* Методологія історіографічного дослідження. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – С. 50.

²³ *Калакура Я.С.* Історіографічні джерела // Історія в термінах і поняттях / кер. авт. кол. В.Ф. Колесник. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – С.161–162.

²⁴ *Варшавчик М.А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – К. : Вища школа: Изд-во при Киев. ун-те, 1984. – С.142–143.

вати увагу лише на трьох моментах, які мають пряме відношення до методології: а) про здатність історичної науки до теоретичних узагальнень; б) взаємодія методології, теорії і логіки історичної науки; в) про співвідношення «факту-події» і «факту знання»²⁵. До честі історика можна віднести й те, що будучи сформованим на марксистській парадигмі історичної науки і вмонтованим у систему цінностей так званого «розвинутого соціалізму», він усвідомлював штучні і слабкі сторони цієї парадигми, яка ґрунтувалася на абсолютизації матеріалістичного розуміння історичного процесу і (формаційного) підходу до нього. Між рядками праць М.Я. Варшавчика знаходимо не мало критичних положень і закликів творчо ставитись до теорії радянської історичної науки. По мірі кризи, а відтак і краху тоталітарної системи він започаткував саморевізію своїх поглядів і у виступах на засіданнях кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки (він був одним з ініціаторів такої назви), на методологічних семінарах дедалі активніше порушував питання про глобалізацію історії, цивілізаційне розуміння історичного процесу, про міждисциплінарність гуманітаристики, про антропологічний і лінгвістичний повороти в історичній науці, виявляв інтерес до наукового плюралізму і постмодернізму, до макроісторії, до усної історії та повсякдення. Це був період, коли глибинні зміни торкнулись й української історіографії, коли відроджувались її національні традиції, коли почалася зміна не тільки поколінь істориків, але й парадигмальних підходів, включаючи й появу теорії когнітивної історії, лінгвістики і психології, яка розглядає джерело як продукт психічної діяльності людини і лінгвістичний засіб передачі інформації шляхом соціокультурних комунікацій.

Значення джерелознавчої теорії та методологічного інструментарію, викладених у працях М.Я. Варшавчика, зокрема з історико-партійного джерелознавства, блискуче довів І.С. Михальський, досліджуючи джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX століття²⁶. Дотри-

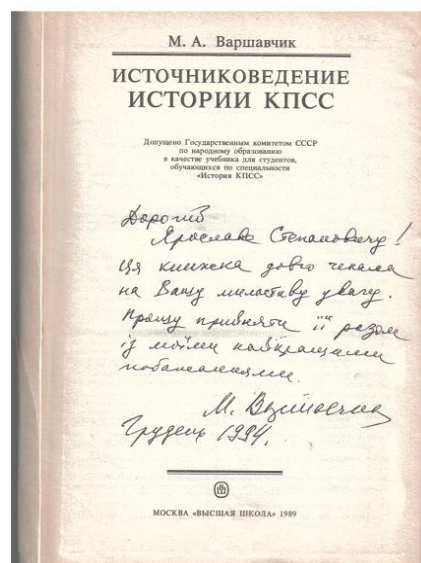
---

²⁵ *Варшавчик М.А.* Вопросы методологии и логики историко-партийной науки // Вопросы методологии историко-партийной науки. – К.: Политиздат Украины, 1980. – С. 27–54.

²⁶ *Михальський І.С.* Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ: «Альма-матер», 2003. – 344 с.

муючись настанов видатного джерелознавця та свого наукового консультанта, автор, по-перше, підійшов системно до відбору та аналізу джерел, віддав пріоритет свідченням партійного походження, залучив до їх аналізу комп'ютерні технології, і, по-друге, застосував метод компаративістики до дослідження джерельної бази українських політичних партій, їх програмово-статутних документів. Це дало змогу відтворити досить об'єктивну картину суспільно-політичного життя в Україні на межі століть, його сильні і слабкі сторони, які проявилися в роки Першої світової війни і в умовах Української революції 1917–1921 рр.

Таким чином, не буде перебільшенням, на нашу думку, назвати теоретичну спадщину М.Я. Варшавчика своєрідним «джерелознавчим маяком», яким вона слугувала для кількох поколінь українських істориків і не вичерпала свого потенціалу. Її неперехідна цінність полягає в тому, що вона орієнтує істориків на відповідальне ставлення до всіх етапів джерелознавчого пізнання, починаючи від його задуму, визначення мети і завдань, пошуку, виявлення, відбору та дослідження джерел, їх типологізації, класифікації, критики і встановлення достовірності інформації аж до реконструкції на її основі конкретно-історичних подій, явищ або процесу загалом.

НАУКОВЕЦЬ У КОНТЕКСТАХ ЧАСУ: ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ВИВИЩУВАЛАСЯ НАД ІДЕОЛОГІЄЮ

Коли Марко Якимович ділився своїми міркуваннями про вивчення історії, від нього нерідко можна було почути фразу, яка, в довільному викладі, звучала приблизно так: «за деревами не видно лісу».

Звучали ці слова зазвичай тоді, коли він ділився з молодими й не дуже молодими науковцями своїм баченням того, яким критерієм має відповідати справді наукове дослідження. Або ж коли йшлося про ту чи іншу статтю, книгу, дисертацію, автор якої захоплювався описаннями масиву подій (хай би й цікавих і невідомих), але в самому цьому масиві не вирізняв того, заради чого існує наука. В розумінні М.Я. Варшавчика, наука покликана осягати й аналізувати об'єкти свого зацікавлення не як більшу чи меншу сукупність фактів, а як цілісність в усіх її зв'язках, знання яких дозволяє робити максимально достовірні узагальнення й висновки про сутність, чинники, причини й закономірності тих чи інших суспільних явищ і процесів.

Слово «закономірності» нині не надто популярне. Замість нього віднедавна частіше вживають новомодне інше – «тренди». Але від заміни слів суть і призначення справжньої історичної та й будь-якої іншої соціо-гуманітарної науки не міняється: пізнавати динаміку сталих, повторюваних і зміню-

---

*Котигоренко Віктор Олексійович – доктор політичних наук (2005), професор, Заслужений діяч науки і техніки України, автор понад 130 наукових праць. 1978 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, працював в Українській сільськогосподарській академії. У 1985 р. захистив кандидатську дисертацію під керівництвом М.Я. Варшавчика. 1989–1995 рр. працював у Київському університеті імені Тараса Шевченка: старший викладач, доцент Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, докторант, заступник директора Інституту післядипломної освіти. З вересня 1995 р. – в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: провідний науковий співробітник, вчений секретар, головний науковий співробітник. Докторську дисертацію захистив у 2005 р. за монографією «Етнічні протиріччя і конфлікти у сучасній Україні: політологічний концепт». Наукові інтереси: політичні науки, конфліктологія, етнополітика, політична історія.

ваних зв'язків серед безлічі одиничних, випадкових і масових подій і явищ. Усі їх ніхто й ніколи не здатен осягнути й проаналізувати хоча би тому, що їх насправді безліч. А абсолютно повної й достовірної інформації про кожне з них, а тим більш усі, не дасть ані безпосереднє спостереження, ані жодне інформативне джерело і навіть комплекс джерел. Коли ж дослідник володіє науковою методологією, він здатен у масиві відомих і невідомих, описаних і неописаних «явищ – дерев» виокремити й дослідити якусь сукупність найбільш значущих, котрі дають якнайповніше (хай і недосяжне повне) уявлення про утворюваний ними «ліс» з його системними зв'язками не тільки між окремими «деревами», а й багатьма присутніми у ньому іншими «рослинами і біологічними організмами». Відтак здобуте знання стає основою для написання максимально достовірної картини не тільки минулого й теперішнього, а й для прогнозування імовірних версій щодо майбутнього.

Саме версій, і саме ймовірних, бо та чи інша суспільна динаміка ніколи не буває неминучою. Спрогнозувати чи моделювати якийсь її невідворотний вектор – марна справа: «такого не може бути ніколи, тому що ніколи не може бути». В суспільстві закономірностей домінуючий напрям і темп реалізації цих закономірностей дуже часто визначає «його величність Випадок». Саме тому багато хто, включно із засновниками й чільними представниками відомих філософських шкіл, не без підстав відносить соціальні й гуманітарні галузі знання не до наук, а до мистецтв. Звісно, така кваліфікація має право на існування як і кваліфікація інша: продукти «соціо-гуманітарного мистецтва» (якщо не називати цю галузь знання наукою) є науковими, коли вони логічно цілісні й адекватно відображають «мистецьки» осмислені реалії – не просто описують ці реалії, а їх пояснюють.

І ще дещо почуте від Марка Якимовича: «Звісно, мені приємно читати у чийсь статті чи книзі слова, «як пише М.Я. Варшавчик». Ще більш приємно, коли те, що колись було мною написано, супроводжують коментарем «як вважає більшість науковців» або «в науці прийнято». А найбільше тішить, коли якісь мої міркування чи терміни і їх дефініції застосовуються без будь-яких посилань на першоджерело – значить, зроблене виявилось справді вартісним, а тому й стало загальноприйнятним». Саме так сталося з концепцією «факта» від М.Я. Варшавчика.

Цю концепцію він чи не вперше системно виклав у статті «Вопросы логики исторического исследования и исторический источник» в № 10 журналу «Вопросы истории» за 1968 р.¹ При цьому Марко Якимович віддавав належне іншим науковцям – філософам та історикам (серед них і тим, кого тоді було прийнято відносити до так званої «дворянської» чи «буржуазної» історіографії), котрі розробляли питання методології дослідження історичного процесу в цілому і, зокрема, осмислювали таку категорію наукового пізнання, як «факт», спирався на їхні напрацювання і водночас із ними полемізував, аргументував і обстоював свою позицію.

Саме М.Я. Варшавчику належить першість запровадження в науковий дискурс і розроблення методик застосування гносеологічної понятійної тріади: «факт-подія» («реальний факт», «факт історії», «історичний факт») – «факт-джерело» (абстраговане відображення реальної події в голові автора джерела інформації про цю подію) – «факт-знання» (знання як результат опрацювання науковцем джерельної та іншої інформації про «факт-подію»).

Тільки сукупність «фактів-знань» про об'єкт і предмет дослідження формує основу вироблення фактичного й достатньо повного та достовірного наукового знання, що результує практичну діяльність дослідника з осмислення комплексу «фактів-джерел» про «факти-події», зокрема, з використанням інструментарію джерелознавчої критики. Виокремлення в джерелознавчій критиці та розкриття суті, змісту й методики застосування таких її видів як «критика аналітична», «критика синтетична», «критика логічна» та «критика фактична» – то ще одна вже усталена в історичній науці новація від М.Я. Варшавчика. Названі та багато інших запроваджених ним новацій нині широко застосовують у дослідницьких практиках не тільки історичної, а й інших соціогуманітарних наук, зокрема політичної².

---

¹ *Варшавчик М.А.* Вопросы логики исторического исследования и исторический источник // Вопросы истории. – 1968. – № 10. – С. 76–89.

² Див.: *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К.: Стило, 2001. – С. 61–90; *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – С. 41–117 та ін.

Методологію й логіку історичного пізнання Марко Якимович розробляв упродовж багатьох років. Хоч і дещо концептивне, але доволі репрезентативне уявлення про результати цієї праці в галузі джерелознавства можна скласти за його авторськими текстами у виданні «Джерелознавство історії України»³. До того ж чимало інших теоретичних, методологічних і методичних статей цього довідника-посібника, серед них усі без винятку написані мною, є «кавер-версіями» наукових композицій авторства М.Я. Варшавчика.

Величезною перевагою названого видання стала його підготовка за науковими стандартами, вільними від обов'язкових до того апелювань до авторитету «класиків марксизму-ленінізму» і настанов компартійних органів. Ця данина надто ідеологізувала праці дослідників, які працювали за радянської доби. Але у справжніх науковців навіть така вимушена, а почасти й неусвідомлювана, ідеологізація (зумовлена, зокрема, їхнім світоглядом, сформованим тогочасними виховними, освітніми та іншими соціальними інституціями – згадаймо: неможливо жити в суспільстві й бути вільним від суспільства), не заміняла правдивої науковості. Статті й книги М.Я. Варшавчика – переконливе тому свідчення⁴.

Він підлітком пережив Голодомор в українському селі, потім воював на фронті, прожив і пережив повосенні негаразди – тому добре усвідомлював причини й наслідки трагедій, які спіткали його країну і народ, розумів, хто був призвідцем цих трагедій, адекватно оцінював ситуацію і в науковому, і в загальному суспільному просторі країни. Але мусив шукати компроміс усередині самого себе. Тому уникав роботи над якимось пафосними темами про «успіхи Комуністичної партії і передового соціалістичного ладу». Він досліджував теорети-

---

³ Джерелознавство історії України. Довідник. – К.: Б.в., 1998. – 212 с. Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика / редкол.: Варшавчик М.Я. (голова), Боряк Г.В., Войцехівська І.Н., Калакура Я.С. (заступник голови), Павленко С.Ф., Слюсаренко А.Г., Сохань П.С. – К., 1998. – 212 с.

⁴ *Варшавчик М.А.* Историко-партийное источниковедение. Теория, методология, методика. – К.: Изд-во при Киев. гос. университете изд-го объединения «Вища школа», 1984. – 318 с.; *Варшавчик М.А.* Вопросы методологии и логики историко-партийной науки // Вопросы методологии историко-партийной науки. – К., 1980. – С. 27–54 та ін.

ко-методологічну проблематику, ілюструючи її сюжети окремими прикладами і цитатами, відібраними з літератури, документів та інших джерел з історії КПРС. При цьому він завжди акцентував відмінності між «прикладом» і «фактом»: перший можна обирати довільно або замінювати на інший, щоб проілюструвати певні думки, події, процеси чи висновки; другий – це незамінний елемент явища або процесу, носій певної інформації, необхідний і обов'язковий для формування справді наукового знання – системного, повного і достовірного настільки, наскільки це можливо досягти за результатами вивчення комплексу доступних джерел, опрацьованих із застосуванням найефективнішого на час проведення дослідження теоретико-методологічного й технічного інструментарію.

Марко Якимович завжди серед перших помічав і захоплювався науковими новаціями. З його легкої руки в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка (від початку 1980-х років – в Інституті підвищення кваліфікації викладачів, який очолював Б.І. Корольов, а трохи згодом – на історичному факультеті, коли його деканом був А.Г. Слюсаренко) було запроваджено навчальний курс «Математико-статистичні методи в історичних дослідженнях». То була одна із перших спроб увести в вітчизняний освітній простір кліометрію (кліометрику) – наукову дисципліну, що розробляє й застосовує теорію, методику та техніку кількісного вивчення історичного процесу⁵.

Хоча підрахунки й вимірювання в усі часи проводилися істориками, формування й піднесення кліометрії в її сучасному розумінні розпочалося на Заході в 1950-х роках як наслідок і один з виявів науково-технічних зрушень, що радикально розширили можливості обчислень, які посилювали інформативну віддачу джерел, сприяли системнішому дослідженню масових явищ та тенденцій суспільних відносин в минулому і сучасному. Від кінця 1960-х років математико-статистичні методи почали розроблятися й застосовуватися істориками в Радянському Союзі; в 1970-х почали виходити перші навчальні посібники відповідного профілю. Саме тоді набула розмаху дискусія, до вивчення яких саме історичних джерел найефективніше застосовувати математико-статистичні (кількісні)

---

⁵ *Котигоренко В.* Кліометрія – «вимірювання історії» // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика / редкол.: Я. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1999. – С. 47–53.

методи. Згоди було більше досягнуто щодо назви – «масові джерела» – але не щодо їх дефініції.

Найавторитетніші науковці пропонували визначення, які менше прояснювали й більше ускладнювали розуміння специфіки цього класу джерел. М.Я. Варшавчик запропонував називати масовими джерелами ті, які характеризуються повторюваністю змісту, порівняною типовістю й однорідністю інформації та які своїм змістом дозволяють виявити повторюваність реальних історичних явищ і тим самим простежити їхню закономірність, об'єктивну обумовленість, типовість. Це своє визначення він прокоментував твердженням, що «повторюваність змісту джерел не означає його повторення. Історія взагалі не знає повторюваності. Є, звісно, джерела, які просто повторюють інформацію інших, містять збіжні відомості про одне й те саме явище, але мова в даному випадку не про це»⁶.

Подібне розуміння сутності масових джерел поширене й у великому сегменті наукової літератури країн Заходу. Там цей клас носіїв інформації названо джерелами «серійними» (serial) – словом, цілком суголосним із вищенаведеним визначенням від М.Я. Варшавчика.

Розробляючи методологію історичної науки, Марко Якимович наголошував, що її основу становить діалектико-матеріалістична філософія. То була данина тогочасним ідеологічним імперативам. Але ці імперативи він інтерпретував відповідно до свого особистого інтелектуального досвіду: за М.Я. Варшавчиком, діалектико-матеріалістична філософія – це єдність теорії і метода, визнання методологічної функції теорії і теоретичного змісту метода. Таку єдність, які відомо, декларує й реалізує не тільки марксистська, а й багато інших філософських традицій. Визнання цієї єдності, екстрапольоване на пізнання історії, зобов'язує історичну науку мати власну теорію, доводити пізнання історичних явищ і процесів до теоретичних узагальнень: теорія історичної науки – це фактично і логічно обґрунтоване і перевірене практикою знання певних закономірностей суспільного розвитку.

Теоретичні положення історичної науки (у тому числі наукові категорії і поняття) в процесі наукового пізнання стають керівництвом до пізнавальних дій історика. Вони набува-

---

⁶ *Варшавчик М.А.* Историко-партийное источниковедение... – С. 245.

ють евристичної, методологічної функції, перетворюються на регулятивні пізнавальні принципи – правила, якими дослідник свідомо регулює свою пізнавальну діяльність. При цьому теоретичні положення не є положеннями методології самі по собі. Такими вони стають лише тоді, коли застосовуються як інструмент історичного пізнання.

Пояснюючи вищенаведені твердження, Марко Якимович зазначав, що єдність і відмінності теорії та метода прояснює розуміння того, що вони є результатом пізнання пов'язаних, але різних груп закономірностей. Історична теорія є знанням закономірностей розвитку суспільства, а методологія – є знанням закономірностей пізнання історичного процесу. Відповідно, методологія, яка реалізує евристичний потенціал історичної теорії, «напрацьовує» власні пізнавальні принципи – вихідні правила, настанови, яких має дотримуватися науковець у своїх дослідницьких практиках. Найбільш загальними такими принципами, за М.Я. Варшавчиком, є принципи об'єктивності (визнання об'єктивності історичної реальності й прагнення здобути позбавлене суб'єктивізму та упередженості максимально повне й достовірне знання про цю реальність в усіх її складнощах і протиріччях), партійності (дослідження історичного процесу через призму світоглядних переваг науковця – зокрема, його класової позиції, – останнє було обов'язковою даниною лєнінізованому та сталінізованому тлумаченню марксизму; це правило – найбільш суперечливе і дискусабельне, але навряд чи є абсолютно неприйнятним, позаяк означає визнання неминучого впливу на пізнавальний процес цінностей та інтересів, носієм яких є кожен дослідник), історизму (дослідження генетичних зв'язків досліджуваного явища/процесу – історії, його виникнення, причинно-наслідкового зв'язку та взаємозумовленості з іншими явищами/процесами).

Як і в кожній іншій, в історичній науці процес пізнання проходить три етапи: постановка проблеми; накопичення фактичного знання; перехід від описання до пояснення й вироблення висновків, розроблення теорії досліджуваного предмета. Розвиваючи цей аспект логіки історичної науки, М.Я. Варшавчик обґрунтував кілька висновків, які суттєво уточнили розуміння означеного процесу, зокрема, в частині чинників, які зумовлюють постановку наукової проблеми.

Така постановка традиційно подавалася: як вияв нескінченності історичного розвитку й історичного пізнання, відповідь на протиріччя між старими знаннями й рівнем розвитку науки та появою нових фактів, що потребують пояснення; як наслідок ситуації, коли з'являються відомості про явища минулого, що не були відомі й досліджені раніше через недоступність джерел інформації про них або через недосконалість методів, якими ці явища досліджувалися. Марко Якимович виокремив і пояснив ще один чинник постановки наукової проблеми – суспільну потребу вивчення й застосування історичного досвіду певної діяльності в тій чи іншій сфері відносин для розв'язання проблем, що постають у сучасному: практична політика може на певному етапі розвитку по-особливому висвітити якусь сторону минулого досвіду й зробити цю сторону особливо необхідною для вивчення.

Така необхідність є результатом і виявом генетичної єдності минулого, теперішнього і майбутнього не тільки у власне суспільній динаміці, а й у розвитку наукового знання про неї. Це знання в Україні й у світі розвивається набагато швидше, аніж будь-коли раніше завдяки новітнім інформаційним технологіям і більшій мобільності людей, у тому числі науковців, розширенню можливостей обміну здобутками різних вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл, загальному прискоренню соціальних змін. За цих умов не втрачає, а тільки набуває ще більшої актуальності Заповіт: «І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь». Навіть якщо це своє не в усьому бездоганне і досконале, в ньому багато було, є й буде вартісним. Це повною мірою стосується наукових здобутків Марка Якимовича Варшавчика. Його дослідницький досвід – свідчення величезної сили й пізнавальної спроможності справді наукової методології, в тому числі її здатності вивищуватися над ідеологією.

Лариса Буряк*

ТАЛАНТ ПОЛЕМІСТА У НАУКОВИХ ДИСКУСІЯХ: РОЗДУМИ НАД ДОЛЕЮ ІНТЕЛЕКТУАЛА

Марко Якимович Варшавчик відносив себе до покоління шістдесятників, що сформувалось під час хрущовської «відлиги». Ця самоідентифікація є важливою і глибоко промовистою. Вона певним чином надає ключ до розуміння внутрішнього світу інтелектуала, який пройшов крізь випробування Другої світової війни та суперечливі трансформації радянської системи другої половини ХХ століття.

Дві наукові дискусії на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» 1962/1963 та 1976 років виступають своєрідними маркерами у біографії М.Я. Варшавчика, що спонукають до роздумів над казусом долі історика. Участь М.Я. Варшавчика у цих дискусіях репрезентує його як талановитого полеміста і вченого, схильного до продукування масштабних наукових ідей у просторі історичного джерелознавства та методології історичної науки. В обох дискусіях його статтям відводились ключові позиції і саме навколо них вибудовувалися сценарії обговорення наукових проблем. Публікація цих статей у журналі «Вопросы истории КПСС» – впливовому на той час друкованому органі Інституту марксизму-ленінізму, наклад якого нараховував понад 50 тисяч примірників, була підтвердженням всесоюзного визнання заслуг вченого, засвідчувала його авторитет у науковому просторі. Поза будь-яким

---

* *Буряк Лариса Іванівна* – доктор історичних наук (2011), професор (2012), провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1980). У 1986 р. захистила кандидатську дисертацію з джерелознавства під керівництвом М.Я. Варшавчика. Докторську дисертацію на тему «Українська фемінологія в історіографічному процесі другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.» захистила у 2011 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Викладала у державних та приватних вищих навчальних закладах, працювала у наукових установах м. Києва. Член правління Української асоціації дослідників жіночої історії. Автор декількох індивідуальних і колективних монографій, низки довідкових та методичних видань. Коло наукових інтересів: українська історіографія, історична фемінологія, студії національної пам'яті, теорія та методика біографічних досліджень, жіноча біографіка.

сумнівом, це була платформа успіху Марка Якимовича¹. Але визнання і статус не завжди відіграють у долі людини однозначну роль. Часто трапляється так, що вони обмежують свободу вибору, вже апіорі визначаючи заданість вектору руху, вимагаючи діяти в межах встановлених правил.

Перша дискусія припадає саме на «велике десятиліття» – тогочасне офіційне визначення періоду «відлиги». За щирим зізнанням М.Я. Варшавчика, своє основне завдання під час так званого «ренесансу» історичної науки, що розпочався з кінця 1950-х, історики вбачали у тому, аби «подолати ті перекручення та спотворення, які були привнесені до історичної науки в роки сталінщини»². Не замахуючись на ідеологічні основи – на марксизм-ленінізм, залишаючи недоторканими імена класиків – Маркса, Енгельса, Леніна, вони прагнули усунути «білі плями» в історії, переосмислити ті події та імена, які або замовчувались, або фальсифікувались. Наукова дискусія сприймалась як один із механізмів втілення омріяного задуму – концептуальних світоглядних, теоретико-методологічних змін в історичній науці.

Проте, тогочасні дискусії, зокрема на сторінках такого друкованого органу як «Вопросы истории КПСС» мали на собі усі відбитки епохи. Ідея обговорення, як і наявність боротьби думок, начебто допускались і навіть стимулювались, але поза тим всім було відомо, що дискусія мала відбуватись у заангажованому численними ідеологічними догматами культурному просторі, у відповідності до задекларованих ідеологічних параметрів з неодмінною демонстрацією ідеологічної лояльності. Ця умова була аксіомою для обох дискусій, попри їхню часову відстань і трансформацію політичних контекстів.

Стосовно десятиліття хрущовських реформ з часом теж буде висловлена думка, далека від перших романтичних ілюзій його сучасників: «Велике воно і трагічне чи безтолкове і смішне; чи відкривало воно можливості оновлення соціалізму,

---

¹ Від початку 1960-х і до середини 1980-х рр. публікації М.Я. Варшавчика регулярно з'являлися на сторінках журналу. Це були як окремі фундаментальні статті, так і коментарі / міркування з приводу проблем, актуалізованих у процесі широкого обговорення, що практикувалося час від часу редколегією журналу, а також рецензії на джерелознавчі та історіографічні видання відомих істориків.

² Спеціальні галузі історичної науки. Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика / редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1999. – С. 8.

чи стало початком його неминучого історичного кінця; які сили штовхали Кремль до ревізії сталінізму, якою мірою особисті прозріння чи помилки Хрущова спричинили обвальні для долі комунізму наслідки?»³

Багато що у текстах, надрукованих у ході дискусій, виглядає неприйнятним у реаліях сьогодення, перш за все, «ідеологічні декорації», якими щедро прикрашалися посправжньому оригінальні думки науковців. Осягнути змістовне наповнення публікацій та їхню контраверсійність, відкриті і приховані смисли, прагнення авторів до самореалізації і одночасну неможливість вийти за межі «прокрустового ложе» ідеологічної диктатури, а також зрозуміти значення цих полемічних «імпрез» безпосередньо для істориків, які брали в них участь, для наукового середовища, до якого вони належали, для суспільства в цілому, представляється можливим лише за умов їхнього розгляду у контексті тогочасної епохи і заданих нею параметрів існування.

Стаття М.Я. Варшавчика, надрукована 1962 р. у журналі «Вопросы истории КПСС»⁴ стала початком дискусії, яка розгорнулася на сторінках наступних журнальних випусків,⁵ окресливши тим самим коло проблем джерелознавчого дискурсу, суголосних викликам «великого десятиліття». Вчений наголошував, що за часів культу особи практично не розроблялися такі важливі допоміжні дисципліни, як джерелознавство і історіографія, відбувалась підміна об'єктивного аналізу історичного процесу суб'єктивним висвітленням подій, практикувалося вільне трактування джерел, серед яких одні висувались, інші – замовчувались, широке поширення здобув т. зв. «пресловутий ілюстративний метод», за допомогою якого факти з джерел підганялись під заздалегідь задані схеми.

Метою статті передбачалося не лише привернути увагу громадськості до проблем джерелознавства, але надати йому належний статус наукової дисципліни з відповідною атрибуцією, порушуючи питання особливостей історичного джерела, його відмінностей від історичного дослідження, критики та класифікації історичних джерел.

---

³ Попович М. Червоне століття. – К., 2007. – С. 594.

⁴ Варшавчик М.А. О некоторых вопросах источниковедения истории КПСС // Вопросы истории КПСС. – 1962. – №4. – С. 165–174.

⁵ Вопросы истории КПСС. – 1962. – № 5, 6; 1963. – № 1, 2, 5.

«Главное отличие исторического источника от исторического исследования состоит в том, что источник отражает явления объективного исторического процесса непосредственно, а исследование отражает их через посредство источников. Пользуясь таким критерием, мы можем отличить источник от исследования» (с. 166). Водночас уперше у джерелознавчому дискурсі була висловлена гіпотеза стосовно того, що за певних умов історичне дослідження так само може виступати історичним джерелом (с. 167)⁶.

Погоджуючись з тим, що предмет джерелознавства складають не тільки самі джерела, а закономірності їх виникнення і відображені в них явища, М.Я. Варшавчик водночас розшифровував і конкретизував ці закономірності: «... к числу таких закономерностей можно было бы отнести следующие: объективная конкретно-историческая обусловленность появления источника, отражение в источнике классовой позиции автора и влияние ее на содержание источника; влияние прямого назначения источника на его содержание; соответствие содержания источника месту автора в отражаемых событиях, объективным и субъективным возможностям автора отразить события; связь и взаимозависимость данного источника с другими, в совокупности отражающими объективный исторический процесс. На основе изучения этих закономерностей создается теория источниковедения: вырабатываются исходные принципы использования исторических источников, общие приемы и методы отбора, критики и применения их в историческом исследовании» (с. 168).

Обов'язковою умовою використання джерела була визначена його наукова критика: «Это не значит, что нужно с предубеждением и недоверчивостью относиться ко всем источникам» (с. 171). Завдання наукової критики джерел автор вбачав у діалектичному розкритті їхнього ідейно-теоретичного

---

⁶ До цього питання М.Я. Варшавчик неодноразово повертатиметься у майбутньому, щоразу віднаходячі найбільш переконливі аргументи для обґрунтування своєї гіпотези. 1973 р. у статті «Об источниках изучения историографии истории КПСС» він знову роз'яснюватиме: «Как источник историческая литература служит не своим сюжетом, освещением тех или иных событий, а авторской позицией, концепцией, которая непосредственно отражает существующие во время создания этой литературы общественные взгляды, определенный уровень развития историко-партийной науки...» (Вопросы истории КПСС. – 1973. – № 11. – С. 100).

змісту, встановленні авторства, справжності, фактичної достовірності відомостей, які повідомлялись, з'ясуванні взаємозв'язків та взаємовпливів різних джерел.

Актуалізуючи це питання, М.Я. Варшавчик оперував такими поняттями, як «зовнішня критика», «синтетична критика», загострював увагу на принципах відбору історичних джерел, одним із найважливіших серед яких вважав максимально повне їх виявлення і вивчення, водночас пропонував нові методи відбору джерел шляхом умовного їх розподілу на основоположні і масові. Особлива увага у зв'язку з цим була приділена газетній інформації і мемуарам, як джерелам, обґрунтовувалась їхня цінність у комплексному підході до вивчення історичних процесів, підкреслювалась притаманна їм здатність відображати багатоманітність повсякденного життя. Вже тоді вивчення повсякдення, хоча й у історико-партійному вимірі, представлялось вченому важливим дослідницьким напрямом.

У завершальній частині статті була запропонована класифікація джерел, яка на тривалий час посіла ключові позиції у джерелознавстві й увійшла до університетських підручників. Окрім чіткої структури, визначення підходів, у цій класифікації історичних джерел уперше виокремлювалась така група, як «художня література і твори мистецтва», до якої зараховувались різні жанри, включаючи публіцистику, нариси, фельєтони, а також фотодокументи, документальна кінематографія. На тлі пануючих у джерелознавстві стереотипних підходів ця пропозиція так само виглядала достатньо революційною.

Майже одразу після публікації даної статті розпочалось обговорення проблем, актуалізованих вченим. Матеріали, які друкувались у межах дискусії, як виявилось, були різними не лише за своєю тональністю, але й за концептуальними підходами. Отже, дискусія, що розгорнулась, виходила за межі наукових проблем. По суті, вона стала віддзеркаленням двох точок зору науковців на процеси, що відбувались у суспільстві – ліберальної і консервативної. Це було показовим і символічним водночас, демонструвало суттєві світоглядні розбіжності у так званому співтоваристві істориків партії, ідентифікуючи позиції кожного з учасників. Зрозумілим стало, що М.Я. Варшавчик представляв ту частину науковців, яка прагнула прогресивних змін у суспільстві, виступаючи за нові підходи до

вивчення історичних процесів, зокрема тих, які були пов'язані з діяльністю КПРС.

У наступному номері журналу з'явилися дві публікації: М. Пережогіна та І. Угарова «О курсе источниковедения» та І. Смирнова «Большое и нужное дело». Автори статті «О курсе источниковедения» дотримувались консервативної позиції, заявляючи, що багато з викладеного М.Я. Варшавчиком виглядає «весьма спорным». Вони спростовували його погляд на історичне дослідження, що за певних умов може виступати й джерелом. Кроком назад називали визначення історичного джерела. На відміну від М.Я. Варшавчика, який вважав, що студентів слід навчати, перш за все, методиці історичного дослідження, а не викладати зміст окремих джерел, його опоненти наполягали саме на необхідності переказування змісту джерел, називаючи погляди вченого «неправомерними».

Особливий спротив і несприйняття у них викликала пропозиція М.Я. Варшавчика розглядати художню літературу і твори мистецтва як історичне джерело. Його бачення цього масиву джерел і аргументація називались «малоубедительными». Категорично і безапеляційно заявлялось: «Произведения художественной литературы не могут служить источником истории КПСС. Публицистику же из этого раздела очевидно лучше перенести в раздел печать» (Вопросы истории КПСС. – 1962. – № 5. – С. 150).

Публікація «Большое и нужное дело», хоча й мала більш обнадійливу назву, теж зберігала достатньо критичну тональність. Щоправда, автор наголошував на тому, що стаття М.Я. Варшавчика заслуговує на серйозну увагу, а на обговорення широкої аудиторії виноситься велика загальнонаукова проблема (Вопросы истории КПСС. – 1962. – № 5. – С. 160).

Джерелознавчі ідеї М.Я. Варшавчика, висловлені ним у той час, виглядали по-справжньому авангардними на тлі домінування стереотипного мислення. Через це науковою спільнотою сприймалися з осторогою, або не сприймалися взагалі і жорстко критикувалися. З низкою критичних зауважень виступив М.Н. Черноморський – відомий вже тоді вчений і автор багатьох праць з джерелознавства, який так само долучився до дискусії (Вопросы истории КПСС. – 1962. – № 6. – С. 164–167). Як людина достатньо лояльна і толерантна, він дотримався етичної компліментарності, визнаючи, що у статті присут-

ні «интересные соображения». Але, попри свій багатий професійний досвід і обізнаність у цій науковій галузі, він все ж таки не зміг досягнути глибини нових інтерпретацій і не підтримав пропозиції свого київського колеги. Його критичні зауваження стосувалися перш за все тих самих двох найбільш дражливих пропозицій, а саме включення художньої літератури і творів мистецтва до класифікаційної схеми джерел та концепції трансформації історичного дослідження, яке може виконувати функції історичного джерела в залежності від конкретно-історичної ситуації. М.Я. Варшавчик же, звичайно, жодного разу не ставив в один ряд «исторические источники и исторические исследования» і тим більше не змішував дві самостійні дисципліни «источниковедение и историографию», як це інтерпретував М.Н.Черноморський, закидаючи вченому начебто змішування категорій (с. 165).

У своїх поглядах на художню літературу як історичне джерело М.Я. Варшавчик не був одинаком у київському науковому середовищі. Серед відомих вчених такої ж позиції у той час дотримувався Ф.П. Шевченко – масштабна постать української історичної науки, для якого 1960-ті роки так само були «зоряним часом» і який до того ж був добрим приятелем Марка Якимовича. Як зазначає Олена Апанович, Федір Павлович Шевченко у «період відродження спеціальних історичних дисциплін, у коло своїх роздумів, досліджень, теоретичних розробок включав художню літературу, оцінюючи її з точки зору історика, історіографа, джерелознавця. Він вирішив дослідити, як така література відображає історичне минуле: явища, події, факти, історичних діячів; наскільки образне відтворення такого минулого відповідає історичній правді; як джерела прислужилися письменникам у їх творчості і як на цю творчість впливала тодішня конкретна дійсність, її реалії; якими були, нарешті, історичні погляди цих письменників» (Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 1. Джерела. К., 2004. – С. 82).

Серед учасників дискусії одним із перших прогресивні ідеї М.Я. Варшавчика підтримав його колега по київському університету В'ячеслав Ілліч Стрельський (Вопросы истории КПСС. – 1963. – № 1). Деяко уточнюючи, конкретизуючи, розширюючи заявлену М.Я. Варшавчиком тезу стосовно співвідношення історичного джерела і історичного дослідження,

В.І. Стрельський авторитетно підсумовував, що «научные исследования, созданные на основе источников в определенной своей части сами играют роль источников при изучении общественной идеологии эпохи, процесса развития наших знаний» (с. 100). Так само В.І. Стрельський висловлював солідарну з М.Я. Варшавчиком позицію стосовно мети і змісту курсу джерелознавства, вважаючи, що він мав спрямовуватися не на переказ джерел, а на розробку принципів, методів і засобів їхнього дослідження.

Тісна співпраця вчених та їхні стосунки тривали упродовж життя. У подальшому В.І. Стрельський неодноразово повертатиметься до проблеми художньої літератури як історичного джерела. Окрім того, тонко розуміючи і відчуваючи глибину мистецтва, займаючись живописом, майже професійно малюючи картини, він розроблятиме джерелознавчий аналіз творів художнього мистецтва, присвятивши цьому питанню низку статей (Образотворчий матеріал як історичне джерело // Вісн. Київ. ун-ту. Серія історії та права. – 1967. – № 8. – С. 95–100; К вопросу о произведениях изобразительного искусства как историческом источнике // История СССР. – 1984. – № 1. – С. 96–101).

З відстані часу стає зрозумілим, що діалог кийвських джерелознавців Варшавчик–Стрельський посідає у дискусії особливе місце. Перш за все, він виокремлювався з загальної полеміки, репрезентуючи потужний науковий потенціал українських істориків, демонструючи не лише їхню солідарність, але й широту поглядів, далекоглядність, прогресивність мислення.

Інтерес В.І. Стрельського, який не був істориком партії, до статті М.Я. Варшавчика зумовлювався, перш за все, науковою новизною і свіжістю інтерпретацій джерелознавчих проблем. Осягнувши інтелект свого колеги, масштабність його мислення, В.І. Стрельський підтримав ідеї, висловлені у статті, підкреслюючи що в ній намічені контури для великої і важливої розмови стосовно аналізу і критики джерел. Як один з провідних українських джерелознавців, він так само, як і М.Я. Варшавчик, оцінив важливість і необхідність наукової критики джерел. Вона мала спрямовуватися у першу чергу на подолання наслідків, залишених в історичній науці культом Сталіна, за часів якого спотворювалась історична правда, нехтувався науковий аналіз джерел, порушувались і ігнорувались

правила їхньої наукової публікації, надавалась поверхова оцінка явищ, без заглиблення у їхню сутність.

Серед московських вчених, що висловилися на підтримку новаторських ідей М.Я. Варшавчика, був Сігурд Оттович Шмідт – відомий історик, поважна постать російського наукового середовища, один із засновників науково-педагогічної школи в джерелознавстві⁷.

Представляючи на той час авторитетне коло вчених Московського державного історико-архівного інституту, С.О. Шмідт констатував: «Основой для научно-исследовательской работы и преподавания в области истории КПСС являются письменные источники. Но это вовсе не означает, что не следует привлекать и такие типы источников, как например, фото- и кинодокументы, вещественные памятники и т.д.

Хочется поддержать предложение М.А. Варшавчика о полезности изучения в источниковедческом плане и произведений художественной литературы. Стоило бы шире привлекать источниковедов и материалы наших художественных кинофильмов. Очень важно хотя бы в общих чертах ознакомить студентов – историков с методикой и результатами конкретно-социальных исследований» (Вопросы истории КПСС. – 1963. – № 2. – С.103).

Контакти, які встановились між вченими, були важливими для них, цінувались і підтримувались упродовж життя. М.Я. Варшавчик пишався своїм знайомством зі С.О. Шмідтом і спільністю поглядів на окремі історичні проблеми. С.О. Шмідт був постаттю непересічною, до того ж ще з відчутним відблиском ореолу свого ушавленого батька. Для Марка Якимовича це було важливим, він сприймав його як певне уособлення культурної традиції, найбільш імпонованої у різних вимірах – родинному, науковому, ментальному. Інтелектуальне оточення С.О. Шмідта, а це були відомі історики – С.М. Каштанов, Б.Г. Литвак, О.П. Пронштейн та інші стало колом спілкування і наукових контактів М.Я. Варшавчика. Зустрічі на конференціях, листування, дисертаційні захисти,

---

⁷ Вже на завершальному етапі життя С.О. Шмідт відзначав, що особливо пишається своєю участю саме у створенні науково-педагогічної школи у джерелознавстві. На цьому він наголошував в «Автобіографії», таким чином оцінюючи свою роль в історичній науці (<http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/10217.php>)

рецензування праць були постійною формою комунікації і обміну думками.

Дискусія на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» за участю М.Я. Варшавчика, яка розгорнулася у 1976 році, відбувалась вже у зовсім інший час, не найкращий для наукової творчості. Починався так званий період «застою» з усіма кризовими явищами, що поширились і на ідеологічну сферу, яка була «альфою і омегою» існування радянської системи. Партійне керівництво діяло різними методами, намагаючись рятувати ситуацію. Як засвідчили подальші події, застосовані методи і прийоми виявились хибними, малоефективними і, врешті-решт, не врятували систему від руйнації. З погляду сьогодення вони сприймаються не інакше, як крок до розвалу Радянського Союзу і краху комуністичної ідеології.

Слід пригадати, що на початку 1970-х в Україні відбулись події, які тоді виглядали як спроби зміцнити радянський устрій. З посади Першого секретаря ЦК КПУ було усунуто П.Ю. Шелеста і замість нього призначено В.В. Щербицького. Посаду секретаря з ідеології обійняв В.Ю. Маланчук (1972–1979). Це був, як відомо, класичний «ідеологічний диктатор», діяльність якого обернулася сумнозвісною «маланчуківщиною» – явищем, руйнівним за наслідками в історії України, насамперед у сферах духовності, культури, національному розвитку. Методи переслідування поєднувались з вимогами до вдосконалення ситуації в ідеологічній сфері, у якій вивченню історії КПРС призначалась особлива роль.

На тлі цих процесів з'явилась розлога стаття М.Я. Варшавчика «Вопросы методологии историко-партийной науки» (Вопросы истории КПСС. – 1976. – № 4. – С. 85–97). Керівництво журналу, розраховуючи на ефект, який мала попередня дискусія початку 1960-х, розмістило її у рубриці «Обсуждения». Тим самим був даний старт другій хвилі обговорення проблеми (Вопросы истории КПСС. – 1976. – № 7, 8, 9, 10, 11, 12).

Проте, суспільно-політична ситуація в країні докорінно змінилась, відкрите обговорення будь-яких гострих проблем на той момент було навряд чи можливим. З огляду на це, дискусія 1976 р. сприймається лише як відлуння попередньої. За своєю суттю це був один з механізмів у партійній пропаганді, який мав би переконливо засвідчити необхідність творчого підходу до історії КПРС, стимулюючи, пожвавлюючи, осучас-

нюючи дослідження і викладання курсу. Резонанс, викликаний дискусією, повинен був продемонструвати небайдужість спільноти до ідеологічних процесів та сприяти покращенню викладання історії КПРС, зробити його привабливішим, загострити інтерес науковців.

Для М.Я. Варшавчика участь у цій дискусії була скоріш за все безальтернативною. Його тогочасний статус одного з провідних джерелознавців історії КПРС не залишав вибору, змушуючи приймати правила, за якими жило суспільство і наукове середовище зокрема.

Зрозуміло, що в суспільстві вже не було натхнення, присутнього на початку 1960-х. Але життя тривало, випробовуючи гуманітарну еліту України і водночас спонукаючи її до пошуку різних шляхів і форм власної самореалізації в умовах неминучого конформізму. На перший погляд здавалось, що ця дискусія присвячувалась виключно питанням методології історії КПРС, але вчені, що брали в ній участь, намагались повернути її у дещо іншу площину. Під «брендом» історії КПРС було розпочато обговорення важливих і складних проблем методології історичної науки в цілому як наукового напрямку, що потребував свого розвитку, все ще перебуваючи на узбіччі радянських досліджень.

У статті М.Я. Варшавчика йшлося про те, що багато питань, важливих для розуміння предмета методології історії, залишались не з'ясованими. Намагаючись виправити ситуацію, що склалась, вчений запропонував визначення методології історичної науки, стверджуючи, що це: «специальная отрасль научных исторических знаний, диалектико-материалистическая теория исторического познания, совокупность принципов и методов исторического исследования» (с. 92).

Пропонувався структурний розгляд методології історичної науки у двох площинах. «Так, подход к ней как к теории исторического познания и совокупности принципов и методов исторического исследования позволяет прежде всего увидеть в ней две стороны: теоретическую методологию и методологическую практику. Первая – это учение о принципах и методах исторического познания. Оно включает такие вопросы, как предмет, структура методологии, ее место в системе исторической науки, происхождение, сущность и значение методологических принципов и методов и т.д. Теоретическая методоло-

гия рассматривает общие вопросы методологии исторической науки в целом и отдельных исторических наук...

В ином структурном разрезе в методологии выделяются две группы составляющих: принципы научного исторического мышления и специальные методы исторического исследования» (с. 92–93).

Надавалась розгорнута картина методів і принципів історичного дослідження з докладним описом кожного. На особливу увагу заслуговували запропоновані методи, особливо ті з них, що позначались міждисциплінарністю. Міждисциплінарний науковий простір тільки починав формуватися в українському науковому дискурсі.

Окрім історичного і логічного методів – загальних для всіх суспільних наук, найбільш поширеним вважався порівняльно-історичний метод: «Сущность его состоит в сравнительном изучении общественных явлений, ситуаций, процессов с целью глубокого и всестороннего их познания, обнаружения их содержания, связи и взаимозависимости» (с. 95).

«К числу специфических методов исторического познания относится ретроспективный метод, позволяющий изучать прошлое по более поздним ступеням его развития.... Широкие познавательные возможности открывает синхронистический метод, сущность которого состоит в установлении одновременности (синхронности) протекания различных явлений и процессов. Этот метод помогает мысленно охватить исторический процесс в его многосторонности и целостности... Среди междисциплинарных методов прежде всего следует выделить статистический метод, позволяющий через совокупность количественных показателей (изучаемых при помощи специальных приемов, методик) выявлять качественную определенность исторических явлений и процес сов...⁸ Наряду со стати-

---

⁸ Серед українських істориків М.Я. Варшавчик був одним із перших і найбільш послідовним прихильником використання кількісних методів дослідження у роботі з масовими історичними джерелами, газетною публіцистикою зокрема. Він радив молодим дослідникам сміливіше звертатися до цього незвичного, але надто переконливого і важливого для істориків методу. Я тоді була аспіранткою М.Я. Варшавчика і він запропонував мені розібратися з особливостями контент-аналізу і використати його при вивченні газетної публіцистики Другої світової війни, яку я тоді досліджувала. Це був час, коли в Україні цей метод не тільки не застосовувався, але про нього взагалі мало-що було відомо. Але мені не залишалось нічого іншого, як поринути у

стическим методом следует назвать метод конкретных социальных исследований, состоящий в непосредственном наблюдении историком явлений и процессов общественной жизни при помощи социальных методик. Разработанный прежде всего в социологии, этот метод по природе своей вполне применим в исторических исследованиях...» (с. 95–96).

На цей раз до дискусії так само долучились такі авторитетні фахівці як М.М. Маслов, В.В. Косолапов, Л.М. Спірін, Б.Г. Могильницький, П.М. Шморгун та інші. Не дивно, що їхні публікації були обплетені павутинням історико-партійної лексики, лояльної до пануючої ідеології, з відповідними ustalеними штампами, численними апелюваннями до класиків марксизму-ленінізму та цитуванням їхніх праць як обов'язковою атрибутикою. Водночас в дискусійних виступах відчувалось невідворотне прагнення розвивати, поглиблювати, вдосконалювати методологію історії, наголошуючи на її актуальності, привертаючи до неї увагу науковців. М.М. Маслову – відомому ленінградському / петербурзькому вченому, одному з перших було надано слово для участі в обговоренні (Вопросы истории КПСС. – 1976. – № 6. – С. 106–111)⁹. З притаман-

---

теоретичні і практичні «нетрі» кількісних методів історичного дослідження. Завдяки пропозиції Марка Якимовича у моїй дисертаційній роботі були розроблені методика контент-аналізу та алгоритм його застосування для вивчення преси як історичного джерела. Це надало переконливого обґрунтування висновкам, зробленим за допомогою отриманих статистичних даних, а про роботу і метод контент-аналізу довго ще точились розмови. Цей перший успішний досвід використовувався і надалі іншими молодими науковцями школи М.Я. Варшавчика у роботі з масовими історичними джерелами.

⁹ Наукові контакти з ленінградськими / петербурзькими вченими будуть так само підтримуватися упродовж життя. З часом М.Я. Варшавчик підготує розлогу позитивну рецензію на книгу М.М.Маслова і З.В. Степанова («Очерки источниковедения и историографии истории КПСС». Изд-во Ленинградского университета, 1974), яка буде надрукована у журналі «Вопросы истории КПСС» (1975, № 12). Статтею М.М. Маслова і В.С. Овчиннікова у цьому ж журналі буде розпочато ще одне обговорення наукових проблем, у якому М.Я. Варшавчик так само візьме участь (Вопросы истории КПСС. – 1984. – № 10. – С. 44–52). На цей раз у полі його зору перебуватиме поняття «історичний досвід», на складність та багатогранність якого він зверне увагу, наголошуючи на глибині проблеми, яку вдалось винести на обговорення авторам статті. Втім, у своїх міркуваннях з приводу структури і функцій історичного досвіду, М.Я. Варшавчик здебільшого буде апелювати до наукових здобутків стосовно вчення про соціальну інформацію, у якому зміг відчутти і розгледіти один із пріоритетних напрямів міждисциплінарного гуманітарного простору.

ною йому професійною майстерністю він писав з приводу проблем, зазначених у статті М.Я. Варшавчика: «Естественно, что, предпринимая исследование в этой пока еще, к сожалению, мало разработанной области знания, автор статьи дает далеко не окончательные ответы на поставленные им же вопросы, высказывает немало спорных, с нашей точки зрения суждений. Но в данном случае спорность, дискуссионный характер статьи вполне оправданы, так как дают богатую пищу для размышлений и стимулируют развитие научной мысли... По нашему мнению, методология истории – это специальная (вспомогательная) научная дисциплина, которая, будучи теснейшим образом связана с историей через ее теорию и приемы исследовательской практики, оказывает исторической науке неоценимую помощь в деле поиска научной, объективной истины» (с. 106–107). Зрозуміло, що не обійшлося без заготовлених штампів та одіозних висновків на кшталт: «Принцип марксистско-ленинской партийности поглощает принцип объективности... Поэтому-то марксистско-ленинская партийность есть высшая форма объективности...» (с. 110).

Структурний аналіз методології історичної науки, як одну з ключових пропозицій, обґрунтованих М.Я. Варшавчиком, виокремив у дискусійному обговоренні Петро Михайлович Шморгун, який з початку 1970-х обіймав посаду завідувача кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті. М.А. Варшавчик тривалий час працював на цій кафедрі під керівництвом П.М. Шморгуна, а отже численні дискусії між ними не обмежувалися журнальним форматом, а продовжувалися на засіданнях кафедри, в університетських аудиторіях, під час конференцій.

На цей раз Петро Михайлович, наголошуючи на наукових заслугах свого давнього колеги і приятеля, так само висловлював власну точку зору: «Умело проведен М.А. Варшавчиком структурный анализ методологии исторической науки. Тут, безусловно, сказался личный опыт автора в проведении системно-структурного анализа других специальных отраслей исторической науки, примененный, в частности, в его полезной книге по источниковедению истории КПСС. Но, как нам кажется, нельзя согласиться с предложенной в статье систематизацией общих методологических принципов, которые отра-

жают основные законы действительности и ее познания и являются едиными для всего обществоведения. Хотя автор и отмечает наличие разных точек зрения на состав методологических принципов и говорит об обычном признании двух принципов – партийности и историзма, но его попытка вычленения еще двух особых принципов – объективности и всесторонности анализа – не представляется убедительной» (Вопросы истории КПСС. – 1976. – № 7. – С. 104).

Особливу увагу в контексті цієї дискусії привертає стаття В.В. Косолапова. Вона виглядала спробою привнести філософське забарвлення в обговорення проблем методології історії, синтезуючи філософське і історичне знання. Віктор Васильович Косолапов – молодий талановитий київський доктор філософських наук, на той час був відомий у науковому українському середовищі своїми прогресивними ідеями. Вже через рік після дискусії, у 1977 р. він опублікує свою монографію «Методология и логика исторического исследования», з часом обійме посаду заступника директора з наукової роботи Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, у 1982 р. стане лауреатом Державної премії УРСР за цикл праць «Світоглядні проблеми матеріалістичної діалектики і методологія соціального пізнання» разом із такими відомими українськими філософами, як В.І. Шинкарук, В.Г. Табачковський та інші.

Відгукнувшись на статтю М.Я. Варшавчика, В.В. Косолапов висловив низку міркувань, які виглядали як заявка на розширення міждисциплінарного сегменту в українському гуманітарному просторі. «Современное историческое знание иерархично: в нем имеются эмпирический и теоретический уровень, общепhilosophский и общеписторический принципы, законы и понятия, методологические положения и методологические приемы. Выделение каждого из этих уровней в качестве предмета изучения представляется сложным делом. Оно тем более усложняется, что в философской и исторической литературе отсутствуют устоявшиеся мнения относительно конкретного содержания понятий «методология», «методология истории», «логика научного познания», «логика исторического исследования» (Вопросы истории КПСС. – 1976. – № 10. – С. 87).

Далі він пише: «Предметом методологии и логики исторической науки является, с одной стороны, историческое зна-

ние, отражающее диалектику объективных исторических событий, а с другой – многовековая практика ее изучения историками, те методы, методики, процедуры и приемы, которые она выработала. При этом важнейшее значение приобретает многослойность, иерархичность исторического знания, в котором эмпирический и теоретический, фактографически-описательный и логико-объяснительный и другие уровни органически взаимосвязаны и представляют цельное отражение действительности ... Философский анализ методологических принципов и логических механизмов формирования исторического знания – это и есть реальный путь создания специальной методологии истории... Философское обобщение опыта исторических исследований – это задача как философов, так и историков, оно одно из реальных проявлений союза философии с частными, конкретными науками, к числу которых относится и история КПСС» (с. 88).

Озвучені В.В. Косолаповим актуальні філософські проблеми історичної науки були особливо близькими М.Я. Варшавчику. Схоже, що у цьому вченому він знайшов свого одноступця і прихильника. Марко Якимович був Філософом (саме з великої літери) за складом свого мислення, за ставленням до життя, людей, історичних подій, попри його, здавалось на перший погляд, суцільну заангажованість до історико-партійного дискурсу¹⁰.

Отже, у тогочасних дискусіях, попри їхню обмеженість, зумовлену пануючою радянською ідеологією, простежуються

---

¹⁰ Логіка історичного дослідження належала до пріоритетних проблем, які цікавили М.Я. Варшавчика упродовж його наукової кар'єри. Ще наприкінці 1960-х в академічному всесоюзному журналі «Вопросы истории» була надрукована його стаття «Вопросы логики исторического исследования и исторический источник» (1968. – № 10. – С. 76–89), у якій наголошувалось на необхідності залучення філософського знання, зокрема логіки у процесі осмислення перш за все «історіографічної творчості». Вчений писав: «За последние годы в советской литературе необычайно возрос интерес к проблемам логики во всех науках, появился и ряд работ, посвященных логике исторического исследования. Правда, эти проблемы разрабатывают больше философы-логики, чем историки. И, возможно, именно потому, что сами историки логикой своей наукой занимаются мало, многие специфические вопросы историографического творчества не нашли освещения в логическом плане, а историческая наука в разработке своего логического аппарата отстала от многих других, особенно естественных наук» (с. 76).

полемічні сюжети, нестандартні наукові пропозиції, несподівані термінологічні конструкції, прагнення досягнути широкі обрії гуманітарного знання. Не менш важливим було й те, що у ході дискусій формувалась мережа особистих стосунків і спілкування, яка, значно розширює погляд на наукове амплуа М.А. Варшавчика, виводячи його за межі простору джерелознавства історії КПРС і репрезентуючи як постать широкого наукового середовища, його прогресивної частини, що щиро вірила у необхідність і перспективність розпочатих «великим десятиліттям» трансформацій.

Розмірковуючи з приводу організованої на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» дискусії середини 1970-х, участі у ній М.Я. Варшавчика, я пригадала, на перший погляд, зовсім віддалений епізод, але який, на мою думку, багато що може пояснити у казусі біографії людини-інтелектуала, котра опиняється заручником часу, у якому живе. Вже в останній період свого життя Марко Якимович захопився твором «Апология історії або ремесло історика» Марка Блока. Цей твір став його настільною книгою. Але Марк Блок увійшов у життя Варшавчика надто пізно. Хоча ця «зустріч» могла би відбутися раніше, у ті ж самі 1970-ті, адже перший переклад «Апологии історії» російською мовою з'явився у СРСР у 1973 році. І важко спрогнозувати, яким би був тоді вибір історика. Постає питання, чому у той час «науковий заповіт Марка Блока» залишився без уваги М.Я. Варшавчика? Важко сказати, чи знав він взагалі про цей твір, який, став «справжнім проривом у свідомості» (А.Я. Гуревич. История историка. – М., 2004. – С. 176). Відповідь може бути лише гіпотетичною. Можливо це сталося через сукупність таких загальних факторів, як соціокультурна і політична ситуація в Україні, стан історичної науки, настрої у суспільстві і у науковому середовищі зокрема. На початку 1970-х у Радянському Союзі інформація про французьку школу Анналів, як і про перше видання твору Марка Блока, була край обмеженою, майже «засекреченою», лишалась привілеєм одиниць.

Докорінно змінилася ситуація на початку перебудови, розпочатої у середині 1980-х. До століття від дня народження Марка Блока, у 1986 р. було випущено друге видання «Апологии історії», яке за своїм накладом було вдвічі більшим за попереднє. Крім того, на цей час припадає знайомство

М.Я. Варшавчика з Ю.М. Афанасьєвим – ректором Російського державного гуманітарного університету, створеного ним на ґрунті Московського історико-архівного інституту, харизматичною постаттю широкого публічного простору, одним із впливових тогочасних інтелектуалів. Майже від самого початку існування Університету Ю.М. Афанасьєв ініціював створення у його структурі російсько-французького інституту ім. Марка Блока. Перед тим він видав книгу, присвячену історичній школі Анналів.

М.Я. Варшавчик і Ю.М. Афанасьєв підтримували близькі стосунки тривалий час. На початку 1990-х на тлі руйнування усталених радянських схем, відмови від ідеологічних стереотипів безпосередні контакти були одним із найважливіших способів обміну думками, необхідною умовою підтримки інтелектуального тону. З огляду на цей збіг обставин, який, як виявляється, ніколи не буває випадковим, стає зрозумілим саме тоді захоплення М.Я. Варшавчика «Апологією історії». Марк Блок став його істориком, близьким за всіма ознаками, але вже на завершальному етапі життя.

Є постаті, про які однозначно можна стверджувати, що вони народились не в той час і не в тому місці, особливо співставляючи інтелектуальний потенціал людини з можливостями його практичної реалізації в умовах безальтернативності. До того ж, якщо взяти до уваги, що людина зазвичай проходить повз ті знаки, натяки, підказки, які час від часу нібито надсилаються до неї. Але ці міркування вже з іншого виміру...

З огляду ж на потужний інтелект Марка Якимовича, його надзвичайну освіченість, талант історика, не полишає думка, що за інших умов доля судила би йому зовсім іншу самореалізацію. І можливо наприкінці життя він би уникнув розчарування і гіркоти самоусвідомлення, що професія історика в Україні наразі стала «не найпопулярнішою», а «історична наука зустрічає зараз навіть деяке іронічне ставлення» (Спеціальні галузі історичної науки: збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. – К., 1999. – С. 7). Це було сказано в одному з останніх інтерв'ю у стриманій інтелігентній манері, зазвичай притаманній М.Я. Варшавчику, але за цим визнанням відчувалась глибока драма Історика.

Борис Корольов*

НЕПЕРЕВЕРШЕНИЙ ПЕДАГОГ

З висоти 100-річчя від дня народження професора Марка Якимовича Варшавчика ще рельєфніше проглядається непере-січність цієї Людини – вченого, педагога, мислителя.

Автор цих рядків мав щастя і приємність понад чверть століття знати, спілкуватися і співпрацювати з цією яскравою особистістю, яку відношу до своїх учителів. Ще за життя мав можливість опублікувати статтю¹ до його 80-річного ювілею, яку й покладено в основу цих роздумів. Мова йде про справді авторитетного вченого, доктора історичних наук, професора, талановитого педагога, Заслуженого діяча науки і техніки України, учасника бойових дій у Другій світовій війні і звільнення України від нацистських окупантів, нагородженого кількома бойовими орденами і медалями.

Особливо запам'яталися мені два останні десятиріччя життя педагога, коли я пліч-о-пліч працював із цією чудовою

---

* *Корольов Борис Іванович* – доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник вищої школи УРСР, Лауреат премії ім. акад. С.І. Вавилова. Закінчив Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка (1953). Працював у Київському педагогічному інституті іноземних мов (1968–1972). Захистив кандидатську дисертацію у 1963 р. та докторську у 1980 р. З 1972 р. – у Київському державному університеті: 1977–1984 заступник директора з наукової роботи ІПК, 1984–1995 рр. – директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук (з 1992 – назва «Інститут післядипломної освіти»), 1995–2000 рр. – професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки та водночас завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Українського фінансового інституту менеджменту та бізнесу (1993–1996 рр.); від 2000 р. – завідувач відділом інноваційної освіти; 2003–2005 рр. – завідувач відділом педагогіки і психології вищої освіти; від 2005 р. – головний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПНУ. У науковому доробку понад 300 наук. праць, в т. ч. бл. 30 монографій і навчальних посібників. Нагороджений орденами «За заслуги» III ступеню (1998), «Знак Пошани» (1971), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1982). Відзначений і низкою почесних освітянських нагород: «Відмінник народної освіти Української РСР» (1967 р.), «Відмінник народної освіти Узбецької РСР» (1969 р.), «За відмінні успіхи у роботі» (1987 р.), «За розбудову освіти» (2002 р.) та ін.

¹ *Корольов Б.* Педагог, вчений, людина: слово про Марка Варшавчика // Спеціальні галузі історичної науки. Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика / редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1999. – С. 12–18.

людиною в одному навчальному закладі і більше того – на одній кафедрі, міг бачити Марка Якимовича в практичній науково-педагогічній та організаторській роботі, слухати його виключно глибокі за змістом та досконалі за формою лекції, ґрунтовні наукові доповіді на конференціях, теоретичних семінарах, дискутувати з ним з наукових проблем, спілкуватися у неформальній обстановці. І з перших кроків знайомства з ним мене підкорила його виключна порядність, енциклопедична освіченість, висока культура у спілкуванні, людяність, скромність. Він не поллюбляв виставляти на загальний огляд свої особисті якості або заслуги в галузі науки, освіти та в інших сферах діяльності. Він навіть напередодні свого 80-річного ювілею говорив: «Навіщо ці почесні». І ось тепер стає зрозумілим коріння цієї скромності.

Як відомо, М.Я. Варшавчик народився на Черкащині в робітничій родині, в м. Сміла, де й пройшло його не легке дитинство. Тяга до знань виявилася вже в середній школі, а ще більше під час навчання на історичному факультеті Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, до якого вступив у 1936 році. Останні екзамени в університеті він склав у червні 1941 р. під гуркіт бомб, що падали з ворожих літаків на столицю України.

Закінчивши з відзнакою університет, М.Я. Варшавчик, як і багато інших його однокурсників, пішов добровольцем до лав Червоної армії. В складі частин 3-го Гвардійського кавалерійського корпусу він пройшов тернистими шляхами війни від України до Берліна, де й зустрів перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. Країна високо оцінила його сумлінну службу і подвиги, про що свідчать чотири бойові ордени і численні медалі, якими він нагороджений.

В лютому 1946 р., після демобілізації з армії, М.Я. Варшавчик повернувся до Києва і зміг приступити до роботи за своєю улюбленою професією історика. Його трудова діяльність розпочалася у колективі Центрального державного історичного архіву УРСР в м. Києві. Шість років працював він начальником Науково-видавничого відділу архіву, вченим секретарем. Саме тут він зробив перші серйозні кроки в науці, а в 1949 р. успішно захистив і кандидатську дисертацію. Вже тоді окреслилися основні параметри наукових інтересів ученого. Його цікавили, насамперед, проблеми архівознавства, дже-

релознавства, археографії. М.Я. Варшавчик вмiло застосовував на практицi археографiчнi навики, якi здобув пiд час навчання в унiверситетi. У повоеннi роки почала вiдновлюватися розорена гонiннями 30-х рокiв українська археографiя. I в цей вiдбудовний процес свiй внесок зробив Марко Якимович. Про це й досi нагадує пiдготовлений пiд його керiвництвом збiрник документiв i матерiалiв «Револуцiя 1905–1907 рр. на Українi». Для цього досить об'ємного збiрника характерна висока (звичайно, на той час) археографiчна культура, ретельнiсть у вiдборi матерiалiв.

Марку Якимовичу завжди було притаманне прагнення дiлитися з колегами своїми знаннями, досвiдом, особливо його тягнуло до спiлкування з молоддю. Мабуть це й привело його на унiверситетську кафедру. Працюючи в архiвi, М. Варшавчик з 1947 р. одночасно почав читати курс лекцiй з архiвознавства студентам iсторичного факультету Київського унiверситету iм. Т.Г. Шевченка, якi спецiалiзувалися на кафедрi архiвознавства i допомiжних iсторичних дисциплiн.

Потяг до викладацької роботи нарештi перемiг i М.Я. Варшавчик вирiшив повнiстю зосередитися на роботi у вищiй школi. В 1947–1957 рр. його лекцiї слухали студенти педiнституту iм. М.Горького (нинi Нацiональний педагогiчний унiверситет iм. Михайла Драгоманова), сiльськогосподарського iнституту (нинi Нацiональний унiверситет бiоресурсiв i природокористування), а в 1957 р. М. Варшавчика запросили на роботу до одного з найпрестижнiших на той час навчальних закладiв – Iнституту пiдвищення квалiфiкацiї викладачiв суспiльних наук при Київському унiверситетi iм. Т.Г. Шевченка.

Саме в цьому Iнститутi у повнiй мiрi розкрився таланти М.Я. Варшавчика як педагога. Тут були вперше прочитанi лекцiйнi курси з джерелознавства, методологiї, логiки i методики iсторичного дослiдження, якi принесли Марку Якимовичу визнання, заслужену повагу та широку популярнiсть серед iсторикiв України та iнших республiк колишнього Радянського Союзу. Саме тут вiдбулося формування М.Я. Варшавчика як вченого. У 1972 р. він успiшно захистив дисертацiю на здобуття вченого ступеня доктора iсторичних наук.

Вiдповiдно до вимог навчальних програм, якi дiяли в той час в ПК, до загальноприйнятої в СРСР структури iсторичної науки, М.Я. Варшавчик значну увагу придiляв розробцi

проблем історії КПРС і, зокрема, історико-партійного джерелознавства, в якому він був піонером у розробці багатьох проблем. Що мені імпонувало в діяльності М.Я. Варшавчика, як вченого-джерелознавця, так це вдалі спроби не обмежуватися дозволеним, а робити по-справжньому новаторські висновки з багатьох проблем.

У його працях з історико-партійного джерелознавства використовувався, звичайно, ілюстративний джерельний матеріал з історії КПРС, але всі теоретичні проблеми розглядалися під кутом зору загальноджерелознавчих підходів. Саме тому він органічно увійшов до групи провідних джерелознавців України, Радянського Союзу. Про творчий доробок Марка Якимовича у джерелознавство багаторазово згадували в своїх працях джерелознавці Москви, Ростова-на-Дону, Дніпропетровська, Санкт-Петербурга та інших вузівських центрів. Варто згадати, що підручники з історико-партійного джерелознавства, що вийшли друком у 1967–1989 рр. у Києві та Москві зберегли певне значення (з точки зору розробки джерелознавчих проблем) до наших днів. Мені довелося у цьому переконатися, коли в 1997 р. я знайомився у Москві з досвідом роботи Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету: книги М.Я. Варшавчика досі фігурують у списках рекомендованої для студентів літератури.

В науковій роботі М.Я. Варшавчик завжди тяжів до теоретичних узагальнень. Це і визначило тематику більшості його фундаментальних праць. Наприклад, одне з центральних місць у них займає теорія джерела. Починаючи з досить резонансної серед істориків статті у журналі «Вопросы истории» (Москва) у 1968 р.,² М.Я. Варшавчик досить ґрунтовно досліджує природу історичного джерела, його сутність, специфіку відбиття дійсності.

М.Я. Варшавчик належав до тих вчених, хто визнавав об'єктивну природу джерел і можливість реконструювання на їх основі реального історичного процесу. Він обстоював думку про те, що історичні джерела, як джерела, спеціально не створюються. Лише коли за ними починають вивчати історію, вони, власне, і стають джерелами. Розкриваючи функції джерела на різних етапах його існування (до того, як до нього звернув-

---

² *Варшавчик М.А.* Вопросы логики исторического исследования и исторический источник // Вопросы истории. – 1968. – № 10. – С. 76–89.